

Political Problematics Comprehensive Sequential Interpretations with Social and Political Orientation¹

Abdul Ali Hassani¹

1. Ph.D., Al-Mustafa International University, Qom, Iran. abdulalihasani57@yahoo.com

Abstract

This study aims to identify the political issues raised in the interpretations of the Holy Quran. The comprehensive, sequential interpretations studied included the interpretation of Al-Mizan, Numoneh, Tasnim, Al-Manar, and Fi Zalal. To identify the political issues raised in the commentaries, first, the issues raised in political science were identified, and a comprehensive system of issues consisting of 263 subjects and main components and 271 sub-issues were extracted. In the next step, 57 main issues and components were identified in the form of 611 titles, which constitute about 21% of the main issues of political knowledge. Among the main issues raised in the field of research, only one title and article has been mentioned about 15 main issues, which are about 26% of the total issues identified. While about the three points of ruling (71), war and jihad (68), and government (66), i.e., 5% of the total known issues, 204 titles and articles have been mentioned, which have about 33% of the total titles and articles. Statistically, the percentage of problems posed in comprehensive, sequential interpretations is very limited and unbalanced. Because firstly, the Qur'anic view has been extracted from a few political issues, and secondly, most of the discussions have been made about a small number of the political problems. Accordingly, the sequential, comprehensive interpretations studied do not meet the needs of the Qur'an and politics, and a completely political interpretation must be developed by commentators familiar with political science to fill the gaps in this field and respond to the growing comprehensive scientific interpretation in this field.

Keywords: Quran Interpretation, Political Knowledge, Al-Mizan Interpretation, Sample Interpretation, Tasnim Interpretation, Al-Manar Interpretation, Interpretation in Shadows.

1. **The present study is taken from:** The dissertation of Dr. Abdul Ali Hassani, entitled: **The system of political issues in the Holy Quran (according to the important contemporary interpretations of the Fariqin traditions).**

Received: 2020-07-02 ; **Revision:** 2021-04-29 ; **Accepted:** 2021-11-16

© the authors

<http://sm.psas.ir/>

Publisher: Political Studies Association of the Seminary

مسئله‌شناسی سیاسی تفاسیر جامع ترتیبی با گرایش اجتماعی و سیاسی^۱

عبدالعلی حسنی^۱

۱. دکتری، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. abdulalihasani99@gmail.com

چکیده

هدف پژوهش حاضر شناسایی مسائل سیاسی طرح شده در تفاسیر قرآن کریم است. تفاسیر جامع ترتیبی مورد مطالعه شامل تفسیر المیزان، نمونه، تسنیم، المنار و فی ظلال بودند. برای شناسایی مسائل سیاسی طرح شده در تفاسیر، ابتدا مسائل مطرح در علوم سیاسی شناسایی و نظام جامع مسائل آن متشکل از ۲۶۳ مسئله و مؤلفه اصلی و ۲۷۱ مسئله فرعی استخراج گردید. در گام بعدی ۵۷ مسئله و مؤلفه اصلی در قالب ۶۱۱ عنوان شناسایی شد که حدود ۲۱٪ مسائل اصلی دانش سیاسی را تشکیل می‌دهند. از میان مسائل اصلی طرح شده در قلمرو پژوهش، درباره ۱۵ مسئله اصلی که حدود ۲۶٪ کل مسائل شناسایی شده هستند، تنها یک عنوان و مطلب آمده است. در حالی که درباره سه مسئله حاکم (۷۱)، جنگ و جهاد (۶۸)، و حکومت (۶۶)، یعنی ۵٪ کل مسائل شناخته شده، ۲۰۴ عنوان و مطلب آمده که حدود ۳۳٪ کل عناوین و مطالب را به خود اختصاص داده‌اند. از نظر آماری درصد مسائل طرح شده در تفاسیر جامع ترتیبی، بسیار محدود و نامتوازن هستند. چرا که اولاً دیدگاه قرآن درباره تعداد کمی از مسائل سیاسی استخراج شده و ثانیاً اکثریت مباحث، درباره تعداد اندکی از مسائل سیاسی انجام شده است. بر این اساس، تفاسیر جامع ترتیبی مورد مطالعه، پاسخگوی نیازهای حوزه قرآن و سیاست نیست و لازم است که تفسیر کاملاً سیاسی توسط مفسرین آشنا با علوم سیاسی، تدوین گردد تا خلأهای موجود در این عرصه را پر نموده و پاسخگوی روز افزون جامع علمی در این عرصه باشد.

واژه‌های کلیدی: تفسیر قرآن، دانش سیاسی، تفسیر المیزان، تفسیر نمونه، تفسیر تسنیم، تفسیر المنار، تفسیر فی ظلال.

۱. پژوهش حاضر برگرفته از: رساله دکتری عبدالعلی حسنی، با عنوان: نظام مسائل سیاسی در قرآن کریم (با توجه به تفاسیر مهم معاصر فریقین) است.

حسنی، عبدالعلی (۱۴۰۰). مسئله‌شناسی سیاسی تفاسیر جامع ترتیبی با گرایش اجتماعی و سیاسی. *سیاست متعالیه*، ۹(۳۵): ۷-۴۰.

DOI: 10.22034/sm.2022.129884.1550

تاریخ ارسال: ۱۳۹۹/۰۴/۱۲؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۰/۰۲/۰۹؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۸/۲۵

۱. مقدمه

مسئله مورد بحث در پژوهش حاضر شناسایی مسائل سیاسی طرح شده در تفاسیر جامع ترتیبی جامع با گرایش سیاسی و اجتماعی مهم شیعه و اهل سنت در مقایسه با مسائل مطرح در علوم سیاسی است. اهداف پژوهش نیز عبارتند از:

۱. شناسایی درصد و میزان مسائل سیاسی طرح شده در جامعه آماری مورد مطالعه،
۲. شناسایی مسائل سیاسی دارای بیشترین مباحث قرآنی،
۳. شناسایی مسائل سیاسی دارای کم‌ترین مباحث قرآنی،
۴. شناسایی مسائل سیاسی طرح نشده در جامعه آماری مورد مطالعه،
۵. ساماندهی مسائل سیاسی طرح شده در قرآن، در یک مجموعه منسجم.

در این پژوهش از روش قیاسی (تطبیق نظام مسائل علوم سیاسی به عنوان یک کل، با مسائل سیاسی شناسایی شده در تفاسیر جامع ترتیبی منتخب) و استقرایی (شناسایی مسائل سیاسی طرح شده در قلمرو پژوهش)، استفاده شده است. طبقه‌بندی و ساماندهی مسائل سیاسی شناسایی شده، با استفاده از نقشه‌های ساختاری و مفهومی الگوی مدیریت دانش، انجام شد.

با توجه به نیاز روزافزون به تبیین دیدگاه قرآن کریم درباره مسائل سیاسی، ضرورت دارد تا دیدگاه قرآن درباره کلیه مسائل مطرح در علوم سیاسی، استخراج گردد. حال این پرسش مطرح می‌شود که درصد مسائل سیاسی طرح شده در تفاسیر جامع ترتیبی شیعه و اهل سنت با گرایش سیاسی و اجتماعی، به چه میزان است؟ برای پاسخ به این پرسش تفاسیر المیزان، نمونه، تسنیم، المنار و فی ظلال، به دلیل اینکه دارای گرایش سیاسی و اجتماعی هستند، به عنوان جامعه آماری پژوهش، مورد مطالعه قرار گرفتند. پژوهش بر این فرضیه استوار است از آنجا که تفاسیر مورد مطالعه صرفاً با گرایش سیاسی نگاشته نشده‌اند و در خلال مباحث دیگر، دیدگاه قرآن درباره تعداد محدودی از مسائل سیاسی را نیز تشریح کرده‌اند، به نظر می‌رسد بسیاری از مسائل سیاسی در این تفاسیر طرح نشده باشند.

برای شناسایی مسائل سیاسی طرح شده در آثار قرآنی، ۵ عنوان تفسیر ترتیبی جامع، ۵ کتاب تفسیر موضوعی، ۲۷ کتاب، ۱۳۲ مقاله علمی و ۱۷۳ رساله علمی با عنوان قرآن و یک یا چند مسئله سیاسی، مورد مطالعه قرار گرفت. از میان آثار مورد مطالعه، تنها دو اثر یعنی «سیمای سیاست در قرآن» برگرفته از تفسیر نور آقای محسن قرائتی و «آیات سیاسی قرآن کریم» اثر آیت‌الله سید احمد علم‌الهدی، تا حدودی

می‌تواند به عنوان پیشینه پژوهش مطرح باشد. در تفسیر اولی تنها مسائل سیاسی تفسیر نور شناسایی شده و اثر دومی نیز با رویکرد تفسیر موضوعی نگاشته شده است و نه مسئله‌شناسی. از این‌رو پژوهش حاضر دارای نوآوری می‌باشد.

۲. مسأله پژوهش

واژه مسئله در منابع به دو معنا به کار رفته است:

(۱) **مسئله به معنای مشکل و هر امر مجهول:** مسئله به مفهوم مشکل، چالش، مجهول و هر امر ناشناخته که برای روشن شدن، نیاز به تحقیق و پژوهش داشته باشد. واژه مسئله معادل با واژه «problem» به کار می‌رود و در اصل به معنای امری است که برای ما ناشناخته یا مجهول باشد (طرقی، ۱۳۸۴: ص ۵۷).

(۲) **مسئله به مفهوم اجزای علم:** کاربرد دومی که برای واژه مسئله ذکر شده است، به معنای اجزای موضوع یک علم می‌باشد. در لغت‌نامه دهخدا مسائل چنین معنا شده است: مسائل محمولات منتسبه به موضوع و جزئیات موضوع علم [هستند] (دهخدا، بی تا: ج ۴۴، ص ۳۰۵). آیت‌الله مصباح یزدی در کتاب *آموزش فلسفه* به شرح کامل موضوع و مسائل علم پرداخته و می‌نویسد: مسائل یک علم عبارت است از قضایایی که موضوعات آن‌ها، تحت عنوان جامعی (کل یا کلی) مندرج می‌شوند و موضوع علم عبارت است از همان عنوان جامعی که موضوعات مسائل را در بر می‌گیرد (مصباح یزدی، ۱۳۹۱: ج ۱، ص ۸۵). آیت‌الله جوادی آملی در تعریف علم می‌نویسد: علم مجموعه مسائل متناسب است که هدف خاصی دارد (جوادی آملی، ۱۳۹۶: ج ۴۴، ص ۸۱). بنابراین، مسئله در کاربرد دوم به معنای اجزای موضوع علم به‌شمار می‌رود. موضوع علم عنوان کلی است که مسائل علم اجزای آن را تشکیل می‌دهند. مسئله در پژوهش حاضر به معنای دوم می‌باشد و مراد از آن اجزای علوم سیاسی است که در این علم درباره آنها بحث می‌شود، مانند قدرت، دولت، حکومت، مشروعیت، مقبولیت، مشارکت، عدالت و غیره.

۳. الگوی تحلیل و ساماندهی مسائل سیاسی

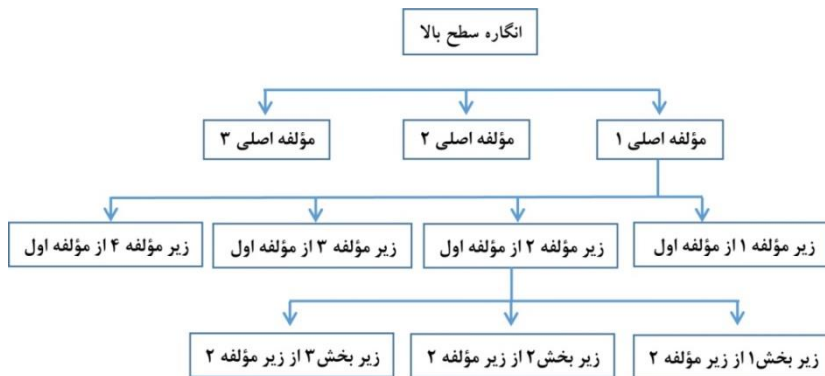
برای شناسایی، پردازش و دسته‌بندی مسائل سیاسی در آثار علوم سیاسی و همچنین در جامعه آماری

پژوهش، از نقشه‌های ساختاری و مفهوم‌الگوی مدیریت استفاده می‌شود. لازم است برای آشنا شدن با این الگو توضیحات مختصری داده شود، تا فرایند انجام پژوهش، به خوبی روشن شود.

مدیریت دانش شیوه‌شناسایی، در اختیار گرفتن، سازماندهی و پردازش اطلاعات جهت خلق دانش می‌باشد، که پس از آن در دسترس دیگران قرار می‌گیرد تا برای خلق دانش بیشتر بکار گرفته شود (رادینگ، ۱۳۸۳: ص ۳۲). در الگوی مدیریت دانش، دانش به عنوان یک سرمایه در نظر گرفته شده که باید برای بهره‌گیری هرچه بیشتر، مدیریت گردد تا از آن دانش جدید تولید گردد. مدیریت دانش دارای مدل‌های مختلف و از جمله مدل پایه‌های ساختمان دانش است. کارکرد مدل پایه‌های ساختمان دانش الگوی مدیریت دانش این است که با شناسایی، احصاء، پردازش و ساماندهی دانش‌های پراکنده موجود، زمینه را برای تولید دانش جدید فراهم می‌کند (افرازه، ۱۳۸۴: ص ۲۰). الگوی مدیریت دانش همچنین دارای نقشه‌های مختلفی و از آن جمله نقشه‌های ساختاری و مفهومی می‌باشد که به ترتیب معرفی می‌گردد:

۱) نقشه‌های سلسله‌مراتبی یا ساختاری

نقشه ساختاری به مدل‌هایی مرتبط هستند که بر اندیشه‌ها و ادراکاتی بنا شده‌اند که حاصل سازماندهی دانش معنایی توسط مغز انسان در شبکه‌ها یا سلسله‌مراتب مفاهیم و موضوعات می‌باشند. این مدل‌ها اغلب به صورت گراف‌هایی نمایش داده می‌شود که دارای گره‌هایی می‌باشند که نمایانگر مفاهیمی هستند که در رابطه با موضوعات مختلف وجود دارند (اخوان، ۱۳۸۹: ص ۲۴۴).

نمودار ۱- نمونه‌ای از نقشه‌های سلسله‌مراتبی یا ساختاری (همان: ص ۱۴۵)

از این نقشه می‌توان برای دسته‌بندی و گروه‌بندی مسائل سیاسی علوم سیاسی و قرآن کریم استفاده کرد. به این صورت که ابتدا انگاره اصلی که همان عنوان اصلی است (مانند دولت) مورد شناسایی قرار می‌گیرد. سپس مؤلفه‌ها (عناصر دولت)، زیر مؤلفه‌ها (حکومت، حاکمیت، مشروعیت و...)، بخش‌ها و زیربخش‌های آن (ضرورت حکومت، منشاء حاکمیت، انواع مشروعیت و...)، شناسایی و سازمان‌دهی می‌گردد.

۲) نقشه‌های مفهومی

نقشه‌های مفهومی به واضح شدن ارتباطات منطقی در تفکرات پیچیده کمک کرده و یک مدل را برای دانشی که دارای ساختار سلسله‌مراتبی است، ایجاد می‌کنند که در آن مفاهیم سطح بالا با مشخصات کمی خلاصه می‌گردند. مفاهیمی که در سطح پایین‌تر قرار دارند، دارای جزئیات بیشتری هستند، گزاره‌های میان مفاهیم شرح داده می‌شود و می‌توانند به صورت هر نوع رابطه‌ای نمایش داده شوند. مفاهیم کلیدی به وسیله لینک‌ها به یکدیگر متصل می‌شوند که ممکن است دارای برجسب معنایی باشند (همان: ص ۱۴۵).

طبق این نقشه، مفاهیم کلیدی به زیرمجموعه‌هایش تقسیم شده و به صورت درختی سازماندهی می‌گردد. به طور مثال در مسئله‌شناسی فلسفه سیاسی، حکومت به عنوان یک مسئله اصلی دارای زیر عنوان‌هایی مانند ضرورت حکومت، اهداف حکومت، وظایف حکومت، انواع حکومت، ساختار حکومت و غیره تقسیم شده و بر طبق نقشه مفهومی، سازماندهی می‌گردد. در اینجا مفاهیم کلیدی معیار و نقشه قبلی ساختار است.

۴. مسئله‌شناسی علوم سیاسی

علوم سیاسی متشکل از رشته‌ها و گرایش‌های مختلفی است که در کل با این عنوان یاد می‌گردد، اما به طور خاص مراد از آن علم سیاست و یا دانش سیاسی است. در این پژوهش مراد از آن عنوان کلی است که شامل علم سیاست، فلسفه سیاسی، کلام سیاسی، جامعه‌شناسی سیاسی، فقه سیاسی و روابط بین‌الملل و غیره می‌شود. انتخاب این شش شاخه از علوم سیاسی به این دلیل است که هر یک از آن‌ها با رویکرد خاص به طرح و تبیین مسائل سیاسی پرداخته‌اند. به این صورت که علم سیاست با آنچه هست یا واقعیت‌ها، سروکار دارد (نگاه واقع‌گرایانه) و فلسفه سیاسی با آنچه که باید باشد (نگاه آرمان‌گرایانه)،

جامعه‌شناسی سیاسی، به بستر اجتماعی سیاست می‌پردازد (نگاه به سیاست از پایین به بالا)، فقه سیاسی به تبیین تکالیف مکلفین نسبت به امور سیاسی پرداخته (نگاه تکلیف محور به سیاست) و کلام سیاسی به مسائل سیاسی ناظر به اصول و عقاید دینی بحث می‌کند (تبیین مبنای دینی سیاست) و روابط بین‌الملل سیاست را با رویکرد جهانی تحلیل می‌کند. آثار مربوط به این شاخه‌های علوم سیاسی، به دلیل فراگیر بودن آن‌ها که دیگر شاخه‌های آن مانند سیاست مقایسه‌ای را تحت پوشش قرار می‌دهند، به عنوان محوری‌ترین رشته‌های علوم سیاسی، مبنای مطالعه قرار گرفته و پایایی مسائل شناسایی شده ناشی از استناد به آثار مطرح و معتبر در این حوزه می‌باشد؛ چرا که هر یک از نویسندگان این آثار، اندیشمندان و صاحب‌نظران مطرح در علوم سیاسی به‌شمار می‌روند. هدف از این بحث صرفاً مسئله‌شناسی علوم سیاسی است، نه تجزیه و تحلیل آن‌ها. از این‌رو در این بخش تنها آمار مسائل سیاسی طرح شده در هر یک از شاخه‌های علوم سیاسی، ذکر می‌گردد، سپس از تجمیع آن‌ها، «نظام مسائل مطرح در علوم سیاسی» تدوین شده و با مقایسه آن‌ها با مسائل طرح شده در تفاسیر ترتیبی جامع، آمار مسائل سیاسی طرح شده در تفاسیر، مشخص گردد.

۵. منطق شناسایی و تدوین «نظام مسائل سیاسی»

هر علم موضوعی دارد و اجزای آن موضوع، مسائل آن علم را تشکیل می‌دهد. موضوع محوری علوم سیاسی «قدرت» است. قدرت دارای مسائل مختلفی است مانند دولت، حکومت، خلافت، امامت، سلطنت، حاکمیت و مسائل فرعی مرتبط با آن‌ها. هر رشته و گرایش علوم سیاسی، دارای اصطلاحات و تعابیر مختلف و خاصی است، اما با این وصف، «قدرت» موضوع محوری آن‌ها را تشکیل می‌دهد. بر این اساس «نظام مسائل سیاسی»، مجموع مسائلی است که در آثار مهم و معتبر علوم سیاسی با گرایش‌های دینی، فلسفی، فقهی، کلامی و روابط بین‌الملل، به عنوان منابع شناخت مسائل سیاسی، مورد شناسایی قرار گرفته و سپس پالایش (حذف موارد تکراری و تجمیع)، در یک مجموعه منسجم با ساختار منظم، ساماندهی و تدوین شده است. با توجه به منطق مطروحه، اینک به صورت فشرده و آماری، تعداد مسائل سیاسی شناسایی شده در آثار ذیل، ذکر می‌گردد:

۵-۱. علم سیاست

علم سیاست متولی بحث از مسائل سیاسی در عرصه عمل است و اینکه یک سیاست‌مدار چگونه رفتار

کند تا بتواند امور جامعه را به خوبی سامان دهد. آثار زیادی درباره علم سیاست نوشته شده که هر کدام به بخشی از مسائل مطرح در آن پرداخته‌اند. برای شناسایی مسائل علم سیاست به آثار ذیل مراجعه شده است:

- (۱) کتاب «آموزش دانش سیاسی» (بشیریه، ۱۳۸۲)، ۳۸ مسئله سیاسی
 - (۲) کتاب «بنیادهای علم سیاست» (عالم، ۱۳۷۳)، ۲۷ مسئله سیاسی
 - (۳) کتاب «کلیدواژه‌ها در سیاست و حقوق عمومی» (هیود، ۱۳۸۷ الف)، ۴۹ مسئله سیاسی
 - (۴) کتاب «مفاهیم کلیدی در علم سیاست» (هیود، ۱۳۸۷ ب)، ۱۱۲ مسئله سیاسی.
- مسائل سیاسی شناسایی شده در چهار اثر فوق در کتب «مقدمات سیاست» اثر استیون تانسی، «سیاست»، اثر اندرو هیوود، «مبادی علم سیاست» اثر عبدالحمید ابوالحمد، نیز ذکر شده‌اند.

۲-۵. فلسفه سیاسی

فیلسوفان سیاسی به فراخور اندیشه خاص خود در حوزه مطالعات سیاسی، هر کدام به برخی از مسائل مطرح در فلسفه سیاسی پرداخته‌اند. برای شناسایی مسائل مطرح در فلسفه سیاسی و تعداد مسائل سیاسی در آن به آثار ذیل مراجعه شده و آمار مسائل سیاسی مطرح شده در هر اثر به شرح ذیل می‌باشد:

- (۱) «فرهنگ علوم سیاسی» (آقابخش و افشاری‌راد، ۱۳۸۳: ص ۵۲۳)، ۱۰ مسئله سیاسی.
- (۲) «فلسفه سیاسی» (سی و کالوم، ۱۳۸۳: ص ۷۳، ۹۵، ۱۵۱، ۱۹۱، ۲۲۱، ۲۷۷، ۳۰۷، ۳۲۷، ۳۳۷، ۳۶۷، ۳۹۱، ۴۰۵، ۴۱۷)، ۱۸ مسئله سیاسی.
- (۳) «تاریخ فلسفه سیاسی» (پازارگاد، ۱۳۸۲: ج ۱، ص ۱۵) ۲۲ مسئله سیاسی.
- (۴) «تاریخ فلسفه غرب» (عالم، ۱۳۸۶: ص ۱۵) ۴ مسئله سیاسی.
- (۵) «فلسفه سیاسی» (همپتن، ۱۳۸۰: ص ۲۱، ۸۱، ۱۳۳، ۲۱۳، ۲۹۵، ۳۷۷) ۸ مسئله سیاسی.
- (۶) «فلسفه سیاسی» (سویفت، ۱۳۸۵: ص ۲۹، ۸۹، ۱۴۵) ۳ مسئله سیاسی.
- (۷) «درآمدی بر فلسفه سیاسی نوین» (جیکوبز، ۱۳۸۶: ص ۷۵) ۱ مسئله سیاسی.
- (۸) «فرهنگ اصطلاحات فلسفه سیاسی» (پایک، ۱۳۹۱) ۴۶ مسئله سیاسی.
- (۹) «مسائل اساسی فلسفه سیاسی» (بشیریه، ۱۳۶۹: ص ۱۹۳) ۱۰ مسئله سیاسی.

۳-۵. کلام سیاسی

کلام سیاسی به دلیل نوپا و جدید بودن آن، جز چند مقاله، اثر قابل توجهی در ارتباط با آن، در دسترس نیست. از این رو مسائل کلام سیاسی را باید در آثار کلام جدید، جستجو کرد. برای شناسایی مسائل کلام به آثار ذیل مراجعه شده است:

- (۱) چستی کلام سیاسی (بهروزی لک، ۱۳۸۲: ص ۹۴-۱۱ مسئله سیاسی).
- (۲) «بازخوانی معناشناختی کلام سیاسی و نسبت آن با فلسفه سیاسی و فقه سیاسی» (الهی‌راد، ۱۳۹۰)، ۲۰ مسئله سیاسی.
- (۳) کلام جدید با رویکرد اسلامی (خسروپناه، ۱۳۸۸: ص ۴۲-۴۳)، ۱۵ مسئله سیاسی.
- (۴) «کلام جدید» (یوسفیان، ۱۳۸۹: ص ۳۱۱)، ۱۴ مسئله سیاسی.

۴-۵. جامعه‌شناسی سیاسی

جامعه‌شناسی سیاسی درباره محیط اجتماعی سیاست و حکومت بحث می‌کند. برای شناسایی و احصای مسائل مطرح در جامعه‌شناسی سیاسی، به منابع ذیل مراجعه شده است:

- (۱) فرهنگ علوم سیاسی (آقابخشی و افشاری‌راد، ۱۳۸۳: ص ۵۲۵)، ۸ مسئله سیاسی.
- (۲) جامعه‌شناسی سیاسی (بشیری، ۱۳۷۶)، ۲۴ مسئله سیاسی.
- (۳) ساده‌سازی علوم سیاسی (هوشی السادات، ۱۳۸۴: ص ۲۲۸-۲۹۴)، ۷ مسئله سیاسی.
- (۴) جامعه‌شناسی سیاسی (دوز و لیپست، ۱۳۷۳)، ۱۱ مسئله سیاسی.
- (۵) جامعه و سیاست (راش، ۱۳۷۷: ص ۱۴-۱۵)، ۱۲ مسئله سیاسی.

۵-۵. فقه سیاسی

مراد از فقه سیاسی بخشی از مسائل و مباحث فقهی است که به طور خاص به موضوعات سیاسی و حکومتی می‌پردازد (میراحمدی، ۱۳۸۹: ص ۱۴۰).

برای شناسایی و دسته‌بندی مسائل فقه سیاسی به آثار زیادی مراجعه شده و سعی بر این بود که کتب در دسترس مورد مطالعه قرار گیرد. بنابراین، آثار و مسائل سیاسی مطرح شده در آن به شرح ذیل می‌باشد:

- (۱) سرفصل‌های رشته فقه سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد، ۲۱ مسئله سیاسی.

- (۲) «درس گفتارهایی در فقه سیاسی» (میراحمدی و همکاران، ۱۳۸۹: ص ۱۵۶-۱۵۷-۱۶۱)، ۱۰۶ مسئله سیاسی.
- (۳) «درسنامه فقه سیاسی» (ورعی، ۱۳۹۶: ص ۸۱، ۹۳، ۹۵، ۱۰۵، ۱۰۷، ۱۷۲)، ۵۶ مسئله سیاسی.
- (۴) «فقه سیاسی» (عمید زنجانی، ۱۳۷۳: ج ۲، ص ۵۲)، ۱۴ مسئله سیاسی.
- (۵) «اولویت‌های پژوهشی فقه سیاسی» (سید باقری، ۱۳۹۵: ص ۳۶-۴۲)، ۱۱۵ مسئله سیاسی.
- (۶) «الفقه السیاسی الاسلامی» (فهداوی، ۲۰۰۸: ص ۷۵)، ۲۹ مسئله سیاسی.
- (۷) «فقه سیاسی شیعه: سازوکارهای تحول در دوران معاصر» (سید باقری، ۱۳۹۵: ص ۱۳۳-۱۳۴، ۲۲۴)، ۵۴ مسئله سیاسی.
- (۸) «فقه سیاسی» (قرضاوی، ۱۳۹۰)، ۲۷ مسئله سیاسی.
- (۹) «مسئله‌شناسی مطالعات سیاسی اسلامی» (حقیقت، ۱۳۸۳: ص ۱۸۹، ۲۳۱)، ۴۹ مسئله سیاسی. در بین جامعه آماری پژوهش، بیشترین مسائل در حوزه فقه سیاسی شناسایی شده است. چرا که اولاً در این حوزه آثار بیشتری وجود دارد و ثانیاً مسائل مطرح شده در این آثار نیز بیشتر از دیگر آثاری بوده که در گرایش‌های دیگر مورد مطالعه قرار گرفته است.

۵-۶. روابط بین‌الملل

- مسائل روابط بین‌الملل آن دسته از مسائلی است که ناظر به روابط کشورها و دولت‌ها در عرصه‌های مختلف می‌باشد. برای شناسایی مسائل مطرح در روابط بین‌الملل به آثار ذیل مراجعه شده و تعداد مسائل مطرح شده در آن‌ها شناسایی و سپس در قالب یک مجموعه منسجم، سازماندهی می‌گردد.
- (۱) «درآمدی بر مهم‌ترین مفاهیم و اصطلاحات روابط بین‌الملل» (رسولی ثانی‌آبادی، ۱۳۹۳)، ۴۰ مسئله سیاسی.
- (۲) «فرهنگ روابط بین‌الملل» (بابایی و محمدی، ۱۳۶۸: ص ۱، ۳۶۶)، ۱۹۵ مسئله سیاسی.
- (۳) «سرفصل‌های رشته فقه سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد»، ۹ مسئله سیاسی.
- (۴) «مفاهیم کلیدی روابط بین‌الملل» (گریفتس و اوکلاگان، ۱۳۸۸: ص ۹، ۶۵۱، ۶۵۶)، ۱۵۰ مسئله سیاسی.
- (۵) «درآمدی بر روابط بین‌الملل» (جکسون و سورنسون، ۱۳۹۶)، ۲۳ مسئله سیاسی.

پس از مسائل فقه سیاسی، مسائل شناخته شده در آثار مربوط به روابط بین‌الملل از نظر کثرت در ردیف دوم مسائل شناسایی شده در جامعه آماری پژوهش قرار دارد.

با مطالعه آثار متعلق به شاخه‌های مختلف علوم سیاسی، مشخص گردید که بخشی از مسائل مشترک بوده و برخی دیگر نیز، مختص به هر یک از این رشته‌ها می‌باشند. نظام جامع مسائل مطرح در علوم سیاسی مطابق با نقشه‌های ساختاری و مفهومی الگوی مدیریت دانش مدل پایه‌های ساختمان دانش، پس از شناسایی مسائل سیاسی، پردازش، جمع‌بندی، حذف موارد تکراری، دسته‌بندی و ساماندهی آن‌ها، به دو دسته تقسیم و دسته‌بندی می‌گردد:

دسته اول مسائلی هستند که دارای مؤلفه اصلی نیستند. از این‌رو، با استفاده از نقشه مفهومی، یک مفهوم مشترک برای آن‌ها، استخراج و در چند گروه دسته‌بندی شده است. این دسته از مسائل در جدول شماره ۱ آمده است.

دسته دوم آن دسته از مسائلی هستند که دارای مؤلفه اصلی و مؤلفه‌های فرعی هستند. این دسته از مسائل در جدول شماره ۲ ساماندهی شده و در ابتدا مؤلفه‌های اصلی و سپس مؤلفه‌های فرعی هر یک از آن‌ها، تنظیم و دسته‌بندی شده‌اند.

تفاوت دسته اول و دوم در این است که در دسته اول کلیه مسائل، مؤلفه اصلی هستند که با استفاده از نقشه مفهومی الگوی مدیریت دانش، از مجموع آن‌ها یک مفهوم مشترک استخراج شده و در یک دسته قرار گرفته‌اند، ولی دسته دوم، ترکیبی از مؤلفه‌های اصلی و زیر مؤلفه می‌باشد که مطابق با نقشه ساختاری الگوی مدیریت طبقه‌بندی شده‌اند.

این دو دسته از مسائل شناسایی شده در آثار مربوط به شاخه‌های مختلف علوم سیاسی، در واقع «نظام مسائل مطرح در علوم سیاسی» می‌باشند که با بهره‌گیری از نقشه‌های ساختاری و مفهومی الگوی مدیریت دانش، مدل پایه‌های ساختمان دانش، شناسایی، پردازش، دسته‌بندی و طبقه‌بندی شده است که در بخش‌های بعد ارائه می‌شود.

۹۷. اقلیت	۶۵. تبعیض	۳۳. مشروطیت	مسائل کلی نظری:
۹۸. اقلیت‌های دینی	۶۶. تساهل	۳۴. مقبولیت/ رضایت	۱. طبیعت انسان
۹۹. اقلیت‌های مذهبی	۶۷. نوع دوستی	مسائل حوزه دین:	۲. مدینه فاضله
۱۰۰. حقوق اقلیت‌های مذهبی	۶۸. مدارا	۳۵. رابطه دین و سیاست	۳. ایدئولوژی
۱۰۱. حقوق اقلیت‌های دینی	مسائل تحولات اجتماعی:	۳۶. رابطه دین و دولت	۴. ژئوپلیتیک
مسائل حوزه قانون:	۶۹. نافرمانی مدنی	۳۷. اطاعت	۵. رژیم
۱۰۲. قانون	۷۰. اعتراض	۳۸. فرمانروایی	۶. استراتژی
۱۰۳. قانون اساسی	۷۱. انقلاب	۳۹. جامعه	۷. پارادایم
۱۰۴. قانون مدنی	۷۲. اصلاحات	۴۰. اجتماع	۸. هژمونی
۱۰۵. قانون پرچم	۷۳. کودتا	۴۱. اجماع	۹. اقتدار
۱۰۶. قرارداد اجتماعی	۷۴. کشمکش و تغییر	۴۲. همه پرسی	مسائل حوزه سیاست:
۱۰۷. جامعه مدنی	۷۵. خشونت اجتماعی	مسائل گروه‌های اجتماعی:	۱۰. مشروعیت سیاسی
مسائل روابط بین‌الملل:	۷۶. ستیز اجتماعی	۴۳. گروه‌های فشار	۱۱. مشارکت سیاسی
۱۰۸. استقلال	۷۷. اپوزسیون	۴۴. گروه‌های ذی نفوذ	۱۲. نفوذ سیاسی
۱۰۹. حقوق بین‌الملل	۷۸. جنبش انقلابی	۴۵. رسانه‌های گروهی	۱۳. احزاب سیاسی
۱۱۰. تشکلات بین‌الملل	۷۹. جنبش آزادی بخش	۴۶. نخبگان	۱۴. فرهنگ سیاسی
۱۱۱. روابط بین‌الملل	۸۰. جنبش‌های اجتماعی	۴۷. قومیت/ نژاد	۱۵. توسعه سیاسی
۱۱۲. سازمان‌های بین‌المللی	۸۱. هرج و مرج	۴۸. جنسیت	۱۶. رقابت سیاسی
۱۱۳. مسئولیت بین‌المللی	۸۲. اختلافات داخلی	مسائل رویکرد سیاسی:	۱۷. الزام سیاسی
۱۱۴. مسئولیت بشردوستانه	۸۳. جدایی‌خواهی	۴۹. دیوانسالاری	۱۸. وظیفه سیاسی
۱۱۵. مذاکلات بشردوستانه	۸۴. تجزیه‌طلبی	۵۰. صنوف‌گرایی	۱۹. حیات سیاسی
۱۱۶. همکاری بین‌المللی	۸۵. خودگردانی	۵۱. عوام‌گرایی	۲۰. تعهد سیاسی
۱۱۷. همکاری	۸۶. خودمختاری	۵۲. شایسته‌سالاری	۲۱. خشونت سیاسی
۱۱۸. وابستگی متقابل	مسائل حقوق اجتماعی:	۵۳. نخبه‌گرایی	۲۲. جامعه‌پذیری سیاسی
۱۱۹. نفوذ	۸۷. حق الهی	۵۴. جامعه‌گرایی	۲۳. سلطه سیاسی
۱۲۰. حوزه نفوذ	۸۸. حقوق	۵۵. فرد‌گرایی	۲۴. گزینش سیاسی
۱۲۱. برخورد تمدن‌ها	۸۹. حقوق اساسی	۵۶. مطلق‌گرایی	۲۵. جرم سیاسی
۱۲۲. استعمار	۹۰. حقوق بشر	۵۷. نظامی‌گری	مسائل دموکراتیک:
۱۲۳. استعمارزادی	۹۱. نقد و انتقاد	۵۸. کثرت‌گرایی	۲۶. دموکراسی
۱۲۴. کاپیتولاسیون	۹۲. حریم خصوصی	۵۹. مشارکت‌گرایی	۲۷. دموکراتیزه شدن
۱۲۵. وابستگی	۹۳. حقوق شهروندی	۶۰. اراده عمومی	۲۸. انتخابات
۱۲۶. مداخله	۹۴. حق آموزش	۶۱. اکثریت	۲۹. مردم‌سالاری
۱۲۷. استثمار	۹۵. حق تعیین سرنوشت	۶۲. حیات بشری	۳۰. پارلمان
۱۲۸. جاسوسی	۹۶. حقوق نظارت مردم بر دولت	۶۳. شایستگی	۳۱. نمایندگی
۱۲۹. تحریم	مسائل حوزه اقلیت‌ها:	۶۴. برابری	۳۲. وکالت

نظام جامع مسائل سیاسی (بر اساس الگوی مدیریت، مدل ساختارمنی و نقشه ساختاری و مفهومی مسائل سیاسی اصلی (مؤلفه اصلی و زیر مؤلفه) جدول شماره (۱))

۱۹۵	نظارت	۱۳۰	سرمایه داری
۱۹۶	سنت	۱۳۱	مسائل جنگ و صلح:
۱۹۷	مشورت	۱۳۲	اولتیماتوم
۱۹۸	امر به معروف	۱۳۳	مهار بحران
۱۹۹	نهی از منکر	۱۳۴	اهرم فشار
۲۰۰	ارتداد	۱۳۵	تجاوز
۲۰۱	مخالف	۱۳۶	متارکه
۲۰۲	محارب	۱۳۷	ترک مخاصمه
۲۰۳	بغات	۱۳۸	خلع سلاح
۲۰۴	طاغوتیان	۱۳۹	جنایت جنگی
۲۰۵	زندان	۱۴۰	نسل کشی
۲۰۶	زندانی	۱۴۱	پاکسازی قومی
۲۰۷	تولی و تبری	۱۴۲	مهاجرت
۲۰۸	استجاره و امان	۱۴۳	پناهگاه امن
۲۰۹	شوکت	۱۴۴	مسائل سیاست خارجی:
۲۱۰	اجبار	۱۴۵	وزارت خارجه
۲۱۱	تقیه / حفظ هویت	۱۴۶	مدلهای سیاست خارجی
۲۱۲	کتب ضاله	۱۴۷	سفیر
۲۱۳	مباحات	۱۴۸	سفارت
۲۱۴	احتکار	۱۴۹	مصونیت سیاسی
۲۱۵	اختلاس	۱۵۰	شناسایی
۲۱۶	زکات	۱۵۱	منافع ملی
۲۱۷	خمس	۱۵۲	مذاکره
۲۱۸	فیء	۱۵۳	مصالحه
۲۱۹	جزیه	۱۵۴	رفتار متقابل
۲۲۰	خراج	۱۵۵	حل و فصل تعارض
۲۲۱	اراضی خراجیه	۱۵۶	چانه زنی
۲۲۲	دفاع از مستضعفین	۱۵۷	سیطره
۲۲۳	احکام حکومتی	۱۵۸	ویزا/ روادید
۲۲۴	نماز جمعه	۱۵۹	گذرنامه
۲۲۵	نماز جماعات	۱۶۰	دیپلمات
		۱۶۱	دیپلماسی
		۱۶۲	دیپلماتیک
		۱۶۳	دیپلماسی عمومی
		۱۶۴	اصول دیپلماسی
۱۶۳	دیپلماسی بازدارنده		
۱۶۴	برسمیت شناختن		
۱۶۵	شناسایی دوره		
۱۶۶	شناسایی دو فاکتو		
۱۶۷	عنصر مطلوب		
۱۶۸	عنصر نامطلوب		
۱۶۹	کنسول		
۱۷۰	حقوق کنسولی		
۱۷۱	مرز		
۱۷۲	هویت		
۱۷۳	پناهندگان		
۱۷۴	جغرافیای سیاسی		
	مسائل تعهدات:		
۱۷۵	پیمان		
۱۷۶	تعهد/ عهدنامه/ معاهده		
۱۷۷	تصویب		
	مسائل سازمان‌های جهانی:		
۱۷۸	سازمان ملل		
۱۷۹	شورای امنیت		
۱۸۰	مجمع عمومی		
	مسائل سیاسی دینی:		
۱۸۱	انتصاب		
۱۸۲	ولایت		
۱۸۳	امام(رهبر)		
۱۸۴	شورا		
۱۸۵	بیعت		
۱۸۶	حقانیت		
۱۸۷	قضاوت		
۱۸۸	اهل حل و عقد		
۱۸۹	استخلاف		
۱۹۰	استیلا		
۱۹۱	تغلب		
۱۹۲	حق و تکلیف		
۱۹۳	مصلحت		
۱۹۴	حسبه		

۱۲-۱۰. پدر سالاری	۷-۴. مشارکتی/کثرت گرا	۱. سیاست
۱۳-۱۰. لیبرال دموکراسی	۸-۴. توده گرا/دموکراسی اجتماعی	۱-۱. مفهوم سیاست
۱۴-۱۰. جمهوری خواهی	۹-۴. جمهوری خواه	۲-۱. سیاست داخلی
۱۱. انواع حکومت(۲)	۱۰-۴. فاشیستی	۳-۱. سیاست خارجی
۱-۱۱. حکومت خداوند	۵. نبوت	۴-۱. سیاست بین الملل
۲-۱۱. حکومت مردم	۱-۵. ضرورت بعثت انبیا	۲. دولت
۳-۱۱. حکومت دینی/اسلامی	۲-۵. پیامبر و تشکیل حکومت	۱-۲. دولت شهر
۴-۱۱. حکومت قانونی/مدنی	۶. امامت	۲-۲. دولت مستقل
۵-۱۱. حکومت جهانی	۱-۶. چپستی امامت	۳-۲. دولت ملی
۶-۱۱. حکومت شورایی	۲-۶. ضرورت امامت	۴-۲. ماهیت دولت
۷-۱۱. حکومت پادشاهی	۳-۶. امامت خاصه	۵-۲. منشا دولت
۸-۱۱. حکومت موقت	۴-۶. مهدویت	۶-۲. اهداف دولت
۹-۱۱. حکومت اکثریت	۵-۶. ولایت فقیه	۷-۲. رابطه فرد با دولت
۱۲. حکومت اسلامی(۳)	۷. خلافت	۸-۲. رابطه دولت و ملت
۱-۱۲. اصول و مبانی	۱-۷. خلافت قدیم	۹-۲. رابطه دولت با جامعه مدنی
۲-۱۲. جایگاه مردم	۲-۷. خلافت جدید	۱۰-۲. دولت محلی
۳-۱۲. اهداف	۸. ملت/مردم	۱۱-۲. دولت خود مختار
۴-۱۲. ماهیت	۱-۸. ملی گرایی	۱۲-۲. دولت رفاه
۵-۱۲. وظایف	۲-۸. امت اسلامی	۱۳-۲. فدرالیسم
۶-۱۲. شرایط	۳-۸. تابعیت	۱۴-۲. کنفدراسیون
۷-۱۲. تعامل با حکومت جائر	۴-۸. شهروندی	۱۵-۲. تمرکز گرایی
۸-۱۲. حکومت در عصر غیبت	۹. سلطنت	۱۶-۲. دولت نظامی
۹-۱۲. حکومت در عصر حضور	۱-۹. مشروطه	۱۷-۲. دولت یاغی
۱۰-۱۲. شکل و ساختار	۲-۹. مشروعه	۱۸-۲. دولت بی طرف
۱۱-۱۲. و امت اسلامی	۳-۹. مأذون	۳. حاکمیت
۱۲-۱۲. حاکم اسلامی (شرایط و اوصاف)	۱۰. حکومت(۱)	۱-۳. حق حاکمیت
۱۳. سلطان	۱-۱۰. دینی/اسلامی	۲-۳. سرشت حاکمیت
۱-۱۳. عادل/فاسق	۲-۱۰. پادشاهی	۳-۳. حاکمیت خدا
۲-۱۳. جانر/کافر	۳-۱۰. آریستوکراسی	۴-۳. حاکمیت مردم
۱۴. طبیعت انسان	۴-۱۰. دیکتاتوری	۵-۳. انواع حاکمیت
۱-۱۴. سرشت نیکو	۵-۱۰. اهداف حکومت	۴. نظام سیاسی
۲-۱۴. سرشت بد و شر	۶-۱۰. وظایف حکومت	۱-۴. استبدادی/تمامیت خواه
۱۵. مشروعیت	۷-۱۰. ساختار حکومت	۲-۴. سرمایه داری
۱-۱۵. مشروعیت و حق حاکمیت خداوند	۸-۱۰. اداره حکومت	۳-۴. لیبرال دموکراسی
۲-۱۵. نظریه های مشروعیت مکاتب اسلامی	۹-۱۰. نقش مردم در حکومت	۴-۴. دیکتاتوری
	۱۰-۱۰. ریاستی	۵-۴. مردم سالاری/دموکراسی
	۱۱-۱۰. پارلمانی	۶-۴. نخبه گرا

نظام جامع مسائل سیاسی (بر اساس الگوی مدیریّت، مدل ساختارمنانی و نقشه ساختاری و مفهومی) مسائل سیاسی اصلی با ریز مسائل (مؤلفه اصلی و زیر مؤلفه / بخش و زیر بخش ها) جدول ۲

۲۵. انواع دار	۱۹-۱۹. مدرنیسم	۳-۱۵. نظریه‌های مشروعیت ادیان توحیدی
۱-۲۵. دار الاسلام	۲۰-۱۹. پست مدرنیسم	۴-۱۵. مشروعیت تصمیم‌گیری در حکومت اسلامی
۲-۲۵. دار الکفر	۲۱-۱۹. امپریالیسم	۵-۱۵. مشروعیت انتخابات
۳-۲۵. دار الصلح	۲۲-۱۹. فاشیزم	۶-۱۵. مشروعیت جهاد
۴-۲۵. دار الذمه	۲۰. جنگ	۱۶. استراتژی
۵-۲۵. دار الحرب	۱-۲۰. جنگ دفاعی	۱-۱۶. اتحاد / ائتلاف
۵-۲۵. دار العهد	۲-۲۰. جنگ هجومی	۲-۱۶. بی‌طرفی
۶-۲۵. دار الهدنه	۳-۲۰. جنگ سرد	۳-۱۶. انزوگرایی
۲۶. قدرت	۲۱. رابطه دین و سیاست	۱۷. جهاد
۱-۲۶. مفهوم قدرت	۱-۲۱. قلمرو دین	۱-۱۷. ابتدایی
۲-۲۶. نظارت قوا	۲-۲۱. انتظار بشر از دین	۲-۱۷. دفاعی
۳-۲۶. تقسیم قوا	۳-۲۱. پیوند دین و سیاست	۱۸. عدالت
۴-۲۶. قوه مقننه	۴-۲۱. جدایی دین و سیاست	۱-۱۸. عدالت اجتماعی
۵-۲۶. قوه مجریه	۵-۲۱. جدایی دین از دولت	۲-۱۸. عدالت سیاسی
۶-۲۶. قوه قضائیه	۲۲. جامعه سیاسی	۳-۱۸. شاخصه‌های عدالت سیاسی
۷-۲۶. منازعه قدرت	۱-۲۲. جامعه سیاسی تکثرا	۴-۱۸. عدالت توزیعی
۲۷. اصول سیاست خارجی	۲-۲۲. جامعه سیاسی بسته سنتی	۱۹. ایدئولوژی سیاسی
۱-۲۷. اصل عزت	۳-۲۲. جامعه سیاسی بسته توده‌ای	۱-۱۹. لیبرالیسم
۲-۲۷. اصل عزت	۲۳. امنیت	۲-۱۹. مارکسیسم
۳-۲۷. اصل حکمت	۱-۲۳. معمای امنیت	۳-۱۹. کمونیسم
۴-۲۷. اصل نفی سبیل	۲-۲۳. امنیت ملی	۴-۱۹. سوسیالیسم
۵-۲۷. اصل آمادگی دفاعی	۳-۲۳. امنیت منطقه‌ای	۵-۱۹. فاشیسم
۶-۲۷. اصل تألیف قلوب	۴-۲۳. امنیت بین‌الملل	۶-۱۹. فمینیسم
۷-۲۷. اصل وفای به عهد	۵-۲۳. امنیت مشترک / دسته جمعی	۷-۱۹. آنارشیزم
۸-۲۷. اصل مبارزه با ظلم	۲۴. گروه‌های اجتماعی	۸-۱۹. دموکراسی مسیحی
۹-۲۷. اصل احترام به عقود	۱-۲۴. نخچیان	۹-۱۹. سوسیال دموکراسی
۱۰-۲۷. اصل مدهانه	۲-۲۴. نیروهای اجتماعی	۱۰-۱۹. محافظه‌کاری
۱۱-۲۷. اصل انعطاف‌پذیری	۳-۲۴. احزاب سیاسی	۱۱-۱۹. نازیسم
۱۲-۲۷. اصل رحمت	۴-۲۴. جنبش و سازمان کارگری	۱۲-۱۹. چپ / راست
۱۳-۲۷. اصل قاطعیت	۵-۲۴. سرمایه داران	۱۳-۱۹. چپ جدید / راست جدید
۱۴-۲۷. اصل تولی و تبری	۶-۲۴. اشراف و زمین داران	۱۴-۱۹. نژاد پرستی / نژاد گرایی
۲۸. نظام سیاسی	۷-۲۴. دهقانان	۱۵-۱۹. بنیادگرایی مذهبی
۱-۲۸. ضرورت نظام سیاسی	۸-۲۴. مذهب / روحانیت	۱۶-۱۹. رئالیسم
۲-۲۸. اهداف نظام سیاسی	۹-۲۴. روشنفکران	۱۷-۱۹. ایدئالیسم
۲۹. نظریه‌های نظام سیاسی اهل سنت	۱۰-۲۴. ارتش	۱۸-۱۹. سکولاریسم
۱-۲۹. خلافت جدید	۱۱-۲۴. اقلیت‌های قومی	
۲-۲۹. خلافت قدیم	۱۲-۲۴. زنان	

۳۶-۷. منطقه‌گرایی	۳۳-۱۰. تصدی منصب در دولت جانر	۳۰-۳۰. نظریه‌های نظام سیاسی شیعه
۳۶-۸. خاورمیانه	۳۳-۱۱. مبادلات مالی یا دولت جانر	۳۰-۱. سلطنت مشروعه
۳۶-۹. خاورمیانه بزرگ	۳۳-۱۲. قانون اساسی در دولت اسلامی	۳۰-۲. دولت مشروطه
۳۷. صلح	۳۳-۱۳. قانون‌گذاری در دولت اسلامی	۳۰-۳. سلطنت مأذون
۳۷-۱. صلح جهانی	۳۳-۱۴. جایگاه مصلحت در دولت اسلامی	۳۰-۴. ولایت انتصابی فقها
۳۷-۲. صلح دموکراتیک	۳۳-۱۵. نافرمانی مدنی در دولت اسلامی	۳۰-۵. ولایت انصابی عامه فقیهان
۳۷-۳. حفظ صلح	۳۴. آزادی	۳۰-۶. ولایت انتصابی مطلقه فقیهان
۳۷-۴. صلح‌سازی	۳۴-۱. آزادی مدنی	۳۰-۷. ولایت انتصابی شورای مراجع
۳۷-۵. پاسداری صلح	۳۴-۲. آزادی سیاسی	۳۰-۸. نظریه حسبه
۳۷-۶. مطالعات صلح	۳۴-۳. مطبوعات	۳۰-۹. خلافت مردم با نظارت مرجعیت
۳۷-۷. صلح‌پیدار	۳۴-۴. آزادی تجمعات	۳۰-۱۰. ولایت انتخابی مقیده فقیه
۳۷-۸. آتش بس	۳۵. مسائل قدرت	۳۰-۱۱. نظریه حکومت دموکراتیک دینی
۳۸. مسائل توسعه	۳۵-۱. مفهوم قدرت	۳۰-۱۲. نظریه وکالت / ولایت امت
۳۸-۱. توسعه پایدار	۳۵-۲. قدرت ملی	۳۰-۱۳. حکومت مردم‌سالاری دینی
۳۸-۲. توسعه سیاسی	۳۵-۳. قدرت منطقه‌ای	۳۱. عناصر نظام سیاسی
۳۸-۳. توسعه ملی	۳۵-۴. ابر قدرت	۳۱-۱. مردم
۳۸-۴. کشورهای در حال توسعه	۳۵-۵. قدرت‌های بزرگ	۳۱-۲. ولی فقیه
۳۸-۵. کشورهای توسعه یافته	۳۵-۶. قدرت‌های متوسط	۳۱-۳/۱. انتخاب / انتصاب
۳۸-۶. کشورهای توسعه نیافته	۳۵-۷. قدرت‌های نوظهور	۳۱-۳/۲. دائمی / موقت
۳۸-۷. توسعه نیافتگی	۳۵-۸. تفویض قدرت	۳۱-۳/۳. مسئول / عدم مسئول
۳۸-۸. نظریه نوسازی	۳۵-۹. تقسیم قدرت	۳۱-۳/۴. مطلقه / مقیده
جمع‌بندی نظام مسائل سیاسی:	۳۵-۱۰. توازن قدرت	۳۱-۳. نخبگان
بخش الف:	۳۵-۱۱. هماهنگی قدرت‌ها	۳۲. خاستگاه نظام سیاسی
مسائل اصلی بدون مسائل فرعی ۲۲۵	۳۵-۱۲. تفکیک قوا	۳۲-۱. انتصاب
بخش ب:	۳۵-۱۳. قطب‌های قدرت / بلوک	۳۲-۲. انتخاب
مسائل اصلی یا فرعی:	۳۵-۱۴. نظام چند قطبی	۳۲-۳. وکالت
۳۸ مسئله اصلی	۳۵-۱۵. نظام دو قطبی	۳۲-۴. انتصاب و انتخاب
۲۷۱ مسئله فرعی	۳۵-۱۶. نظام یک قطبی	۳۳. دولت اسلامی
مسائل علوم سیاسی به تفکیک:	۳۵-۱۷. یک‌چانه‌گرایی	۳۳-۱. مفهوم دولت
مسائل اصلی: ۲۶۳ مسئله	۳۵-۱۸. چند چانه‌گرایی	۳۳-۲. حقوق و وظایف دولت بر مردم
مسائل فرعی: ۲۷۱ مسئله	۳۶. مسائل جهانی	۳۳-۳. حقوق و وظایف مردم بر دولت
مجموع اصلی و فرعی: ۵۲۴ مسئله	۳۶-۱. جهانی‌شدن	۳۳-۴. ساختار دولت اسلامی
	۳۶-۲. جهانی‌سازی	۳۳-۵. ثابت
	۳۶-۳. جهان‌گرایی	۳۳-۶. متحول
	۳۶-۴. جامعه ملل	۳۳-۷. حقوق اقلیت‌های دینی و مذهبی
	۳۶-۵. جامعه بین‌الملل	۳۳-۸. وظایف شهرداری در دولت اسلامی
	۳۶-۶. جامعه‌گرایی	۳۳-۹. همکاری با دولت جانر

۵۲. انقلاب (۵)	۲۶. اقلیت (۱)	مسائل حوزه سیاست:
۵۳. عدالت (۲۶)	۲۷. اطاعت (۲)	۱. سیاست (۱)
۵۴. مساوات (۱)	مسائل حوزه استقلال:	۲. دین و سیاست (۴)
۵۵. حکم و داوری (۱)	۲۸. استقلال و آزادی (۱۸)	۳. تقوای سیاسی (۱)
۵۶. امر به معروف و نهی از منکر (۲۶)	۲۹. استعمار (۳)	۴. تقوای نظامی سیاسی (۲)
۵۷. حقوق بشر (۳)	۳۰. استکبار (۳)	۵. تقوای اجتماعی سیاسی (۱)
جمع بندی:	۳۱. استبداد (۳)	مسائل حوزه حق حاکمیت
تعداد گروه: ۱۴	مسائل حوزه مشارکت مردمی:	۶. الوهیت (۳)
مسائل اصلی: ۵۷	۳۲. شوری و مشورت (۲۲)	۷. حاکمیت (۱۴)
مسائل فرعی: ۶۱۱	۳۳. بیعت (۸)	مسائل حوزه حکمران:
	مسائل حوزه نظامی:	۸. امام، ولی، خلیفه، رهبر، پادشاه، حاکم و زمامدار (۷۱)
	۳۴. امنیت (۵)	مسائل حوزه دولت:
	۳۵. ارتش (۴)	۹. نظام سیاسی (۶)
	۳۶. جنگ و جهاد (۶۷)	۱۰. حکومت (۶۶)
	۳۷. صلح (۱۲)	۱۱. مُلک و سلطنت (۲۵)
	۳۸. اسیر (۳)	۱۲. امامت (۱۲)
	۳۹. مهاجرت (۴)	۱۳. ولایت (۲۷)
	۴۰. مسابقه تسلیحاتی (۱)	۱۴. خلافت (۳۰)
مسائل حوزه قلمرو:	مسائل حوزه قلمرو:	۱۵. جمهوری اسلامی (۱)
۴۱. دارالاسلام (۵)	۴۱. دارالاسلام (۵)	۱۶. طاغوت (۱۱)
۴۲. دارالحرب (۳)	۴۲. دارالحرب (۳)	۱۷. دین و حکومت (۴)
۴۳. مرز (۱)	۴۳. مرز (۱)	مسائل حوزه قدرت:
مسائل حوزه بین الملل:	مسائل حوزه بین الملل:	۱۸. قدرت و سلطه (۷)
۴۴. سیاست خارجی (۱)	۴۴. سیاست خارجی (۱)	مسائل حوزه قانون:
۴۵. عهد و پیمان (۱۷)	۴۵. عهد و پیمان (۱۷)	۱۹. قانون و قانونگذاری (۱۹)
۴۶. روابط بین الملل (۷)	۴۶. روابط بین الملل (۷)	۲۰. قانون اساسی (۱)
۴۷. روابط خارجی (۷)	۴۷. روابط خارجی (۷)	مسائل حوزه ملت:
۴۸. جهان دو قطبی (۱)	۴۸. جهان دو قطبی (۱)	۲۱. امت و ملت (۷)
مسائل حوزه اندیشه:	مسائل حوزه اندیشه:	۲۲. جامعه (۵)
۴۹. مدینه فاضله (۱)	۴۹. مدینه فاضله (۱)	۲۳. اقوام و ملل (۱)
مسائل متفرقه:	مسائل متفرقه:	۲۴. تبعیض (۶)
۵۰. انسان (۹)	۵۰. انسان (۹)	۲۵. اکثریت (۷)
۵۱. حزب (۱۲)	۵۱. حزب (۱۲)	

۶. مسئله‌شناسی سیاسی تفاسیر ترتیبی جامع

با توجه به دو اصل جامعیت و جاودانه بودن قرآن کریم، باید پاسخ‌ها و دیدگاه‌های قرآن درباره مسائل سیاسی و اجتماعی روز جامعه، استخراج و تبیین گردد. با این وصف با مطالعه تفاسیر موجود، کاستی‌های زیادی در این حوزه مشاهده می‌گردد. چرا که تفاسیر سیاسی در میان دیگر گرایش‌های تفسیری مانند تفسیر ادبی، کلامی، عقلی، علمی، ساختاری، اجتماعی و غیره، کم‌تر مورد توجه قرار گرفته است. مفسرین با توجه به تخصص و گرایش‌های تفسیری خود، اقدام به تفسیر قرآن کریم نموده‌اند. در این میان مفسرینی که با گرایش اجتماعی، اقدام به تفسیر قرآن کرده‌اند، نسبت به دیگر گرایش‌ها، بسیار محدود هستند. عمر تفاسیر اجتماعی به حدود دویست سال اخیر برمی‌گردد و قبل از آن، کم‌تر تفسیری را می‌توان یافت که در آن مباحث اجتماعی و سیاسی مطرح شده باشد. از طرف دیگر، اکثر تفاسیر اجتماعی موجود نیز در طول صد سال اخیر نگاشته شده‌اند. با این وصف، این دسته از تفاسیر نیز از جامعیت لازم برخوردار نیستند. در میان تفاسیر موجود با گرایش اجتماعی، می‌توان از تفسیر المنار، فی ظلال، المیزان، نمونه، تسنیم، نور و راهنما، به عنوان مطرح‌ترین تفاسیر در این حوزه یاد کرد که دارای بیشترین مباحث سیاسی هستند. ولی با مقایسه مسائل سیاسی مطرح شده در آن‌ها با مسائل مطرح در علوم سیاسی، آشکار می‌گردد که تعداد آن‌ها بسیار محدود و دارای مباحث تکراری درباره چند مسئله مهم سیاسی هستند. از میان چند تفسیری که ذکر شد، تفسیر راهنما همان‌گونه که از نامش پیداست، نمایه‌ای از مسائل سیاسی طرح شده در دیگر تفاسیر را نشان می‌دهد و تفسیر به مفهوم رایج نیست. مسائل سیاسی تفسیر نور آقای قرائتی نیز تحت عنوان «سیمای سیاست در قرآن» استخراج و چاپ شده است که این کتاب نیز در حوزه تفسیر موضوعی قرار می‌گیرد. لذا، جامعه آماری پژوهش در مسئله‌شناسی سیاسی، تفاسیر جامع ترتیبی، محدود به پنج تفسیر دیگر می‌باشد. باید متذکر شد که دو تفسیر منشور جاوید و پیام قرآن، از جمله تفاسیر موضوعی هستند که به صورت موضوعی به تفسیر آیات قرآن پرداخته‌اند، به همین دلیل خارج از قلمرو تحقیق هستند. همچنین تک‌نگاشت‌های حوزه سیاست و قرآن مانند آیات سیاسی قرآن، جامعه در قرآن، مبانی اندیشه سیاسی در آیات مکی و حدود ۲۷ کتاب دیگر در این حوزه، شناسایی گردید که آن‌ها نیز خارج از قلمرو پژوهش هستند.

شناسایی مسائل سیاسی طرح شده در قلمرو تحقیق، به روش ذیل انجام شده است:

۱. مطالعه اجمالی فهرست و عناوین مجلدات هر یک از تفاسیر و مراجعه به مباحث و عناوین مطرح

در درون متن تفاسیر.

۲. مراجعه به کتاب‌هایی که به عنوان فهرست موضوعی هر یک از تفاسیر توسط محققین تهیه و تدوین شده‌اند.

۳. استفاده از نرم‌افزار «فرهنگ موضوعی تفاسیر».

کلمه «جامع» در عنوان پژوهش حاضر و این بخش برای تفاسیر جامع، در مقابل تفاسیر موضوعی، بکار رفته است، چرا که تفاسیر موضوعی بدنبال تبیین دیدگاه قرآن درباره موضوعات خاص مانند سیاست، جامعه، امامت و غیره می‌باشد. در حالی که در تفاسیر جامع، دیدگاه قرآن پیرامون موضوعات مختلف به ترتیب سوره‌ها و آیات، تشریح شده است.

۷. مسائل سیاسی مطرح شده در تفاسیر جامع ترتیبی شیعه

اکثر تفاسیر ترتیبی جامع شیعه در طول صد سال اخیر نگاشته شده است. از میان آنها نیز چند تفسیر به عنوان تفاسیر مطرح با گرایش سیاسی - اجتماعی هستند که به طرح دیدگاه قرآن درباره مسائل اجتماعی و به طور محدود درباره مسائل سیاسی پرداخته‌اند. شاخص‌ترین این تفاسیر به ترتیب تفسیر المیزان، نمونه، راهنما، نور و تسنیم هستند. در این پژوهش به دلالتی که ذکر شد، تفسیر راهنما و نور از قلمرو تحقیق خارج بوده و سه تفسیر دیگر به عنوان جامعه آماری پژوهش به‌شمار می‌روند که به بررسی مسائل سیاسی طرح شده در آنها پرداخته می‌شود. از آنجایی که در این پژوهش هدف صرفاً مسئله‌شناسی سیاسی در جامعه آماری می‌باشد، لذا، آمار مسائل سیاسی شناسایی شده به صورت مستند ذکر می‌گردد و در نهایت در بخش نظام مسائل سیاسی تفاسیر ترتیبی جامع با گرایش سیاسی و اجتماعی، کلیه مسائل شناسایی مطابق با نقشه‌های ساختاری و مفهومی، الگوی مدیریت دانش، پردازش و ساماندهی می‌گردد. سرانجام با مقایسه این مسائل، با نظام مسائل مطرح در علوم سیاسی، آمار کلی مسائل سیاسی طرح شده در قلمرو تحقیق، تهیه و مشخص می‌گردد.

۷-۱. تفسیر المیزان

تفسیر المیزان، اثر ماندگار و ارزشمند علامه سید محمدحسین طباطبایی است که به روش عقلی/اجتهادی و نقلی و با گرایش اجتماعی به تفسیر آیات قرآن کریم پرداخته است. این تفسیر در بیست جلد به زبان عربی منتشر شده و ترجمه فارسی آن توسط آقای موسوی همدانی در بیست جلد به نشر رسیده است. در تحقیق پیش‌رو، ترجمه فارسی المیزان مورد استفاده قرار می‌گیرد.

۷-۱-۱. مسائل سیاسی مطرح شده

برای شناسایی مسائل سیاسی طرح شده در تفسیر المیزان، از فهرست موضوعات این تفسیر و همچنین مراجعه به متن عربی، بررسی سرفصل‌ها و عناوین آن و جستجو در نرم‌افزار جامع التفاسیر، بهره گرفته شده است و در نهایت ۹۹ مسئله سیاسی مشتمل بر ۱۹ مسئله اصلی سیاسی و ۸۰ مسئله فرعی سیاسی در این تفسیر شناسایی گردید. در یک جمع‌بندی از مسائل مطرح شده در تفسیر المیزان، از نظر آماری به ترتیب بیشترین مباحث در مورد مسائل ذیل صورت گرفته است: امام، اولی‌الامر، رهبر، زمامدار، حاکم (۱۳) (طباطبایی، ۱۳۶۳: ج ۱۳، ص ۲۲۷-۲۲۹، ۴۲۸: ج ۱، ص ۴۱۳: ج ۱، ص ۴۱۵-۴۱۶: ج ۴، ص ۶۱۶-۶۲۳: ج ۵، ص ۳۰۳۱: ج ۴، ص ۶۲۳، ۶۱۶-۶۴۰، ۶۲۴: ج ۵، ص ۲۹۱: ج ۴، ص ۱۹۱-۱۹۴: ج ۲، ص ۴۳۵، ۵۲۶: ج ۴، ص ۶۴۲)، حکومت (۱۱) (همان: ج ۷، ص ۱۶۳، ۱۶۵-۱۶۷: ج ۱، ص ۲۸۱-۲۸۲: ج ۲، ص ۴۳۵: ج ۳، ص ۲۲۸-۲۲۹، ۲۲۹: ج ۴، ص ۱۹۴-۱۹۶، ۱۹۶: ج ۹، ص ۱۵۲، ۳۵۲: ج ۱۵، ص ۲۱۵: ج ۲، ص ۶۲۸)، مُلک و سلطنت (۱۰) (همان: ج ۱، ص ۳۵: ج ۳، ص ۲۰۲: ج ۶، ص ۳۶۲: ج ۲، ص ۴۳۶: ج ۱۸، ص ۱۰۰، ۵۳۹: ج ۳، ص ۲۰۲-۲۰۴: ج ۱۰، ص ۱۰۹-۱۱۱: ج ۱۵، ص ۲۴۱-۲۴۶، ۲۵۰، ۲۳۱، ۲۲۷: ج ۱۴، ص ۳۶۵-۴۶۶)، جنگ و جهاد (۱۰) (همان: ج ۹، ص ۱۵۱: ج ۲، ص ۸۸، ۹۰، ۹۲، ۹۷، ۴۳۱: ج ۹، ص ۱۲۷، ۳۲۹، ۳۸۰، ۱۵۴)، ولایت (۵) (همان: ج ۱۰، ص ۱۲۹: ج ۶، ص ۱۴-۱۵: ج ۱۴، ص ۲۸۰: ج ۳، ص ۲۳۶: ج ۶، ص ۱۵-۱۸: ج ۳، ص ۲۳۶: ج ۵، ص ۱۹۲، ۶۰۵)،

آزادی (۵) (همان: ج ۱۰، ص ۵۵۳-۵۵۵: ج ۴، ص ۱۸۲-۱۸۴، ۲۰۶-۲۰۷: ج ۱۰، ص ۵۵۷-۵۵۶)، عدالت (۴) (همان: ج ۶، ص ۲۹۸: ج ۱۲، ص ۴۷۸-۴۷۹: ج ۵، ص ۱۷۵-۱۷۶)، قانون (۴) (همان: ج ۴، ص ۱۷۰: ج ۱، ص ۲۷۹: ج ۱۰، ص ۳۸۸: ج ۴، ص ۱۷۲)، عهد و پیمان (۴) (همان: ج ۹، ص ۱۵۰، ۲۰۱، ۲۵۱: ج ۹، ص ۱۵۰)، انسان (۲) (همان: ج ۲، ص ۱۷۰، ۱۷۵-۱۷۶)، خلیفه و خلافت (۲) (همان: ج ۱، ص ۱۷۷-۱۷۸: ج ۱۵، ص ۵۴۸: ج ۱۷، ص ۲۹۶)، امامت (۲) (همان: ج ۱، ص ۴۱۱: ج ۱۴، ص ۴۲۸-۴۲۹، ۴۱۳)، شوری و مشورت (۲) (همان: ج ۱۸، ص ۹۲-۹۳: ج ۴، ص ۸۷، ۱۰۸)، امر به معروف و نهی از منکر (۱) (همان: ج ۲، ص ۵۷۷)، مرز (۱) (همان: ج ۴، ص ۱۹۷-۱۹۸)، اکثریت (۱) (همان: ج ۴، ص ۱۵۹، ۱۶۲)، حکم و داوری (۱) (همان: ج ۵، ص ۱۱۴)، بیعت (۱) (همان: ج ۱۸، ص ۴۰۹) صلح (۱) (همان: ج ۹، ص ۲۵۱) صورت گرفته است.

۷-۲. تفسیر نمونه

«تفسیر نمونه» اثر آیت‌الله مکارم شیرازی یکی دیگر از تفاسیر جامع ترتیبی است که به عنوان قلمرو تحقیق مورد مطالعه قرار گرفته است. تفسیر نمونه شامل کل آیات قرآن کریم می‌باشد که با روش عقلی/اجتهادی و نقلی و با گرایش اجتماعی نوشته شده است. عصری و اجتماعی بودن، مهم‌ترین ویژگی این تفسیر می‌باشد که متناسب به نیازها و پرسش‌های روز و مطرح کردن برخی از مسائل علمی، به خصوص مسائل سیاسی، گام مهمی برای پاسخگویی به مسائل جدید برداشته است.

۷-۲-۱. مسائل سیاسی مطرح شده

مفسر در این اثر در کنار طرح دیدگاه قرآن درباره مسائل اجتماعی، تعدادی از مسائل مطرح در دانش سیاسی را نیز از منظر قرآن مورد بحث قرار داده است. با مراجعه به این تفسیر، ۱۵۷ مسئله سیاسی شامل ۲۹ مسئله اصلی و ۱۲۸ مسئله فرعی، شناسایی و ساماندهی گردید که از نظر تعداد، بیشترین مباحث سیاسی این تفسیر را به خود اختصاص داده و دیدگاه قرآن درباره مسائل فرعی زیادی مربوط به آن استخراج شده است. مسائل سیاسی مطرح شده با بیشترین مسائل فرعی و مباحث مربوط به آن عبارتند از:

حکومت (۲۳) (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ج ۲۷، ص ۴۴۹؛ ج ۲۴، ص ۳۱۵؛ ج ۱۴، ص ۵۱۸، ۵۳۴، ۱۴۸؛ ج ۲، ص ۴۹۰؛ ج ۹، ص ۴۱۸؛ ج ۱۵، ص ۴۱۶-۴۱۵، ۴۱۵، ۴۴۱، ۴۴۶؛ ج ۱۹، ص ۲۶۲-۲۶۳، ۲۸۹-۲۹۰؛ ج ۱۲، ص ۵۴۲-۵۳۷؛ ج ۲۲، ص ۱۸۸؛ ج ۱۰، ص ۷؛ ج ۱۳، ص ۵۱۵، ۵۲۰-۵۲۳؛ ج ۶، ص ۴۳۵، ۵۲۷، ۵۳۰؛ ج ۱۸، ص ۳۷-۳۸)، امام، اولی الامر، رهبر، حاکم، زمامدار (۱۳) (همان: ج ۱۲، ص ۲۰۳، ۳۴۹، ۴۶۷؛ ج ۱۶، ص ۹۱-۹۲، ۱۴۳؛ ج ۱۳، ص ۴۵۷، ۱۸۶؛ ج ۱، ص ۴۴۲، ۴۴۴؛ ج ۱۷، ص ۲۹۷، ۳۲۳، ۱۶۹؛ ج ۲، ص ۳۹۰؛ ج ۳، ص ۴۳۵-۴۳۶، ۴۴۰-۴۴۲، ۱۴۷، ۱۴۲؛ ج ۷، ص ۶۲-۶۳، ۲۱۲؛ ج ۲۲، ص ۱۶۲؛ ج ۱۵، ص ۱۲۹-۱۳۰، ۴۳۶؛ ج ۱۰، ص ۹۶؛ ج ۹، ص ۷۵، ۲۵۹، ۱۳۹؛ ج ۱۴، ص ۲۸۰؛ ج ۲۷، ص ۱۱۰؛ ج ۲۵، ص ۱۳۵؛ ج ۱۱، ص ۱۳۶؛ ج ۵، ص ۱۷۳؛ ج ۱۹، ص ۴۰۵)، عدالت (۷) (همان: ج ۱۱، ص ۳۶۶، ۲۳۲؛ ج ۲، ص ۴۶۷؛ ج ۲۱، ص ۵۲، ۲۶۱؛ ج ۳، ص ۴۳۰؛ ج ۴، ص ۱۶۲-۱۶۴، ۲۹۹-۳۰۱؛ ج ۲۲، ص ۱۶۷؛ ج ۲۳، ص ۳۷۲؛ ج ۲۴، ص ۴۳)، بیعت (۷) (همان: ج ۲۲، ص ۶۹، ص ۷۰-۷۴)، اکثریت (۶) (همان: ج ۱۴، ص ۲۸۱، ۲۸۳-۲۸۴؛ ج ۵، ص ۴۱۵، ۴۱۶)، جنگ و جهاد (۶) (همان: ج ۱۴، ص ۱۱۸-۱۱۹؛ ج ۲، ص ۳۰، ۱۸، ۲۶-۲۹، ۲۲۴، ۱۱۲، ۲۸۳؛ ج ۴،

ص ۸۰-۸۱؛ ج ۲۱، ص ۴۰۸-۴۰۹؛ ج ۷، ص ۱۶، ۲۳۰، ۱۹۳، ۲۴۳؛ ج ۲۷، ص ۲۵۵)، آزادی (۵) (همان: ج ۶، ص ۲۴۷؛ ج ۱۰، ص ۲۷۷؛ ج ۹، ص ۲۶۲؛ ج ۱، ص ۲۶۲؛ ج ۱۳، ص ۲۶۰؛ ج ۱۹، ص ۴۱۶)، طاغوت (حکومت غیرالهی) (۵) (همان: ج ۲، ص ۴۴۵-۴۴۷؛ ج ۹، ص ۲۵۹-۲۶۰؛ ج ۷، ص ۳۰۹)، امر به معروف و نهی از منکر (۵) (همان: ج ۳، ص ۳۴-۳۷، ۴۰-۴۱)، صلح (۴) (همان: ج ۲، ص ۸۱-۸۲؛ ج ۲۱، ص ۴۱۰، ۴۱۹، ۴۹۱)، حزب (۴) (همان: ج ۱۸، ص ۱۸۳؛ ج ۲۳، ص ۴۷۲، ۱۸۳)، تبعیض (۴) (همان: ج ۱، ص ۳۵۸؛ ج ۱۸، ص ۲۳۱؛ ج ۳، ص ۲۴۵؛ ج ۱۲، ص ۴۲۰)، خلیفه و خلافت (۳) (همان: ج ۱، ص ۱۷۲؛ ج ۱۹، ص ۲۶۲؛ ج ۶، ص ۷۱)، امنیت (۳) (همان: ج ۱۲، ص ۵۳۸؛ ج ۲۲، ص ۱۸۴؛ ج ۱۱، ص ۴۳۳)، قانونگذاری (۳) (همان: ج ۲۰، ص ۴۰۳؛ ج ۲۷، ص ۴۴۸؛ ج ۸، ص ۳۲۸؛ ج ۸، ص ۳۲۹)، عهد و پیمان (۳) (همان: ج ۴، ص ۲۴۳-۲۴۴؛ ج ۱۲، ص ۱۱۰، ۲۴۵)، استعمار (۳) (همان: ج ۶، ص ۳۲۹، ۳۰۰-۳۰۱)، حقوق بشر (۳) (همان: ج ۱۲، ص ۱۰۵-۱۰۶؛ ج ۱۰، ص ۱۳؛ ج ۶، ص ۲۹-۳۱؛ ج ۱۲، ص ۱۰۰-۱۱۱)، مهاجرت (۳) (همان: ج ۴، ص ۹۰، ۹۲-۹۹؛ ج ۱۱، ص ۲۳۶؛ ج ۱۹، ص ۹۰)، شوری و مشورت (۳) (همان: ج ۳، ص ۱۴۲-۱۴۴؛ ج ۲۰، ص ۴۶۲)، حاکمیت (۲) (همان: ج ۲۷، ص ۴۴۹؛ ج ۲۱، ص ۴۲۹، ۴۵؛ ج ۲۰، ص ۳۶۳؛ ج ۱۷، ص ۱۱۲؛ ج ۵، ص ۲۶۵؛ ج ۱۴، ص ۱۴۸؛ ج ۱۸، ص ۴۶۸؛ ج ۲۲، ص ۵۳۶؛ ج ۲۳، ص ۲۹۷؛ ج ۲۴، ص ۳۱۶)، دین و سیاست (۲) (همان: ج ۱۵، ص ۴۲۰، ۴۲۱)، اطاعت (۲) (همان: ج ۲۷، ص ۴۵۰؛ ج ۲۴، ص ۲۰۰)، انسان (۲) (همان: ج ۱، ص ۱۷۱؛ ج ۱۷، ص ۴۵۳)، امامت (۲) (همان: ج ۱، ص ۴۴۱، ۴۳۷؛ ج ۱۳، ص ۴۵۵؛ ج ۱۵، ص ۱۶۸؛ ج ۱۴، ص ۱۹۹؛ ج ۲۶، ص ۹؛ ج ۲۷، ص ۲۸۹؛ ج ۱۷، ص ۱۶۲؛ ج ۲۲، ص ۹۸؛ ج ۲۱، ص ۴۵)، روابط خارجی (۲) (همان: ج ۲۴، ص ۳۳؛ ج ۳، ص ۶۴)، انقلاب و دگرگونی (۲) (همان: ج ۱۰، ص ۱۴۶؛ ج ۸، ص ۱۰۱)، جهان دو قطبی (۱) (همان: ج ۱۸، ص ۴۵۳)، مسابقه تسلیحاتی (۱) (همان: ج ۶، ص ۲۶۶).

۳-۷. تفسیر تسنیم

تفسیر تسنیم یکی از تفاسیر گران سنگ جامع ترتیبی است که آیت الله جوادی آملی در آن به صورت مفصل به تفسیر قرآن کریم پرداخته است. مفسر در این تفسیر به روش تفسیری قرآن به قرآن و استفاده از سنت و عقل و با گرایش اجتماعی، عرفانی و کلامی به تفسیر قرآن کریم می‌پردازد. تاکنون (تابستان

۱۳۹۸) ۴۶ جلد از این تفسیر تا آیه ۷۲ سوره نحل، توسط انتشارات اسراء منتشر شده است و به گفته مسئولین انتشارات، این تفسیر تا پایان قرآن، به هشتاد جلد خواهد رسید.

۷-۳-۱. مسائل سیاسی مطرح شده

با تحقیق و بررسی در این تفسیر مشخص شد که در مجموع ۲۳۴ مسئله سیاسی اصلی و فرعی مطرح شده است که شامل: ۳۷ مسئله اصلی ۱۹۷ مسئله فرعی، می‌باشد که دیدگاه قرآن درباره آنها تبیین شده است. البته باید به این نکته توجه داشت که در ارتباط با برخی از این مسائل در حد بسیار مختصر اشاراتی شده و برخی دیگر به صورت جامع و از زوایای گوناگون تشریح شده‌اند. از نظر فراوانی نیز به ترتیب بیشترین مباحث در مورد مسائل ذیل انجام شده است:

جنگ و جهاد، (۲۶) (جواد آملی، ۱۳۹۶: ج ۳۲، ص ۶۳۵، ۵۲۲، ۶۵۱، ۶۶۶؛ ج ۲۳، ص ۹۵؛ ج ۳۳، ص ۴۳، ۲۰، ۲۰۱، ۳۲۷، ۴۸، ۶۹، ۹۴-۱۰۴؛ ج ۱۰، ص ۵۵۶؛ ج ۳۴، ص ۸۹۰، ۱۵۴-۱۵۵، ۹۲؛ ج ۱۱، ص ۶۱۴-۶۱۵، ۵۳۴، ۵۳۶، ۵۷۱، ۶۴۷؛ ج ۹، ص ۵۷۷، ۵۸۴، ۶۰۱، ۵۸۶، ۶۱۶-۶۱۷، ۶۲۱، ۵۶۸؛ ج ۱۱، ص ۶۹۷، ۷۰۵، ۷۲۳؛ ج ۳۵، ص ۵۶، ۶۸، ۴۷۵-۴۷۶)، خلیفه و خلافت (۲۲) (همان: ج ۳۷، ص ۱۹۲-۱۹۳؛ ج ۳، ص ۳۶-۵۷، ۹۲-۹۵، ۱۰۰-۱۰۲، ۱۰۴-۱۱۰، ۱۱۶-۱۱۹، ۱۲۲-۱۳۲، ۱۴۱-۱۴۲، ۱۹۲-۲۰۰، ۲۰۸، ۲۱۱، ۳۵۱-۳۵۳؛ ج ۳۳، ص ۳۵۶-۳۵۹؛ ج ۲۹، ص ۳۱۱)، ولی، اولی الامر، امام، رهبر، حاکم، کارگزار و پادشاه (۱۹) (همان: ج ۶، ص ۴۶۹-۴۷۰؛ ج ۲۳، ص ۱۳۶، ۱۱۴؛ ج ۱۹، ص ۲۳۸، ۶۴۴، ۶۴۸، ۲۳۹، ۲۴۴، ۲۵۳-۲۵۴؛ ج ۳۰، ص ۱۹۴، ۱۹۸-۲۰۳؛ ج ۴۱، ص ۹۲؛ ج ۱۱، ص ۶۱۸-۶۱۹، ۶۲۲، ۶۳۲؛ ج ۴، ص ۱۴۶؛ ج ۵، ص ۵۴۶؛ ج ۳۲، ص ۳۱۹، ۶۲۷؛ ج ۲۰، ص ۳۲۱؛ ج ۹، ص ۱۷۹؛ ج ۶، ص ۵۰۸)، حکومت (۱۸) (همان: ج ۴۰، ص ۵۵۲-۵۵۴؛ ج ۴۱، ص ۱۸۲، ۹۲؛ ج ۲۹، ص ۴۵۴؛ ج ۳۲، ص ۶۵۰؛ ج ۱۵، ص ۲۷۴-۲۷۵؛ ج ۴۴، ص ۱۷۴-۱۷۵؛ ج ۱۲، ص ۲۳۶-۲۳۷؛ ج ۹، ص ۱۷۸؛ ج ۲۲، ص ۴۴۰، ۴۸۶-۴۸۸؛ ج ۱۱، ص ۲۳۶-۲۳۹؛ ج ۲۲، ص ۴۲۸-۴۲۹، ۴۳۵-۴۴۰؛ ج ۱۷، ص ۴۰؛ ج ۳۰، ص ۶۰، ۶۱)، ولایت (۱۷) (همان: ج ۲۳، ص ۱۱۴؛ ج ۲۴، ص ۵۰۷، ۵۱۵؛ ج ۱۲، ص ۲۱۱-۲۱۴، ۲۰۹-۲۱۰؛ ج ۱۸، ص ۵۵۳-۵۵۴؛ ج ۹، ص ۲۷۷، ۲۷۸؛ ج ۱۹، ص ۲۹۶، ۲۹۹، ۳۰۴-۳۰۵، ۴۳۰، ۳۱۲؛ ج ۳۹، ص ۵۴۰-۵۴۱؛ ج ۲۳، ص ۳۶-۳۹، ۱۶۸-۱۶۰؛ ج ۶، ص ۱۱۲-۱۱۳؛ ج ۳۳، ص ۱۷۹؛ ج ۴۱، ص ۸۹-۹۱)، امر به معروف و نهی از منکر (۱۱)

(همان: ج ۳۴، ص ۵۰۷-۵۰۹؛ ج ۱۵، ص ۲۶۳-۲۶۵، ۲۷۶-۲۷۷، ۲۵۳-۲۵۴؛ ج ۲۰، ص ۴۳۱؛ ج ۳۱، ص ۵۷۰؛ ج ۱۳، ص ۵۰۹؛ ج ۱۵، ص ۳۵۳-۳۵۲؛ ج ۳۹، ص ۵۷۹، ۵۸۷؛ ج ۳۴، ص ۵۱۱)، ملک و سلطنت (۹) (همان: ج ۳۱، ص ۴۵۹؛ ج ۶، ص ۵۰۹-۵۱۰؛ ج ۱، ص ۳۸۲؛ ج ۲۵، ص ۵۸۷-۵۸۸؛ ج ۲۴، ص ۳۲۲؛ ج ۱۲، ص ۱۱۶؛ ج ۲۲، ص ۲۴۵-۲۴۷؛ ج ۱۳، ص ۵۷۶)، استقلال و آزادی (۷) (همان: ج ۱۲، ص ۱۸۱-۱۸۲؛ ج ۲۲، ص ۲۳۷-۲۴۲؛ ج ۳۹، ص ۲۳۲-۲۳۳، ۶۱۴-۶۱۶؛ ج ۴۵، ص ۴۸۵-۴۸۶؛ ج ۴۶، ص ۲۰۹؛ ج ۲۶، ص ۵۹۱-۵۹۲؛ ج ۱۵، ص ۲۶۹)، روابط بین‌الملل (۷)، (همان: ج ۱۵، ص ۴۴۲؛ ج ۳۲، ص ۳۳۹؛ ج ۲۳، ص ۴۲۴-۴۲۵؛ ج ۲۰، ص ۱۰۸-۱۱۰؛ ج ۶، ص ۶۲)، عدالت (۷) (همان: ج ۱۶، ص ۲۶۳؛ ج ۱۹، ص ۲۱۴-۲۱۵، ۲۲۷-۲۲۸؛ ج ۲۸، ص ۴۱۶-۴۱۷؛ ج ۳۶، ص ۳۶۳؛ ج ۲۲، ص ۱۱۹-۱۲۳)، شورا و مشورت (۶) (همان: ج ۳۲، ص ۵۳۷؛ ج ۱۶، ص ۱۵۱-۱۵۵، ۱۵۷-۱۵۸، ۱۵۹-۱۶۳، ۱۴۵-۱۴۴)، سلطه و قدرت (۵) (همان: ج ۱۳، ص ۵۵۲-۵۵۳، ۵۷۹؛ ج ۱۸، ص ۵۱۴-۵۱۵؛ ج ۳۳، ص ۱۸۰؛ ج ۱۴، ص ۶۷۲)، امامت (۴) (همان: ج ۶، ص ۴۴۰، ۴۴۳-۴۵۲؛ ج ۳۳، ص ۱۵۳)، نظام سیاسی اسلام (۴) (همان: ج ۱۷، ص ۶۱-۶۲؛ ج ۳۲، ص ۴۳۰، ۴۶۷؛ ج ۳۴، ص ۱۴۵-۱۴۷)، ارتش (مسائل سیاسی نظامی) (۴) (همان: ج ۳۲، ص ۶۵۱، ۶۴۰، ۶۴۲؛ ج ۳۳، ص ۱۷۷-۱۷۸)، حزب (۳) (همان: ج ۲۳، ص ۱۵۳-۱۵۴؛ ج ۴۳، ص ۴۴؛ ج ۳۷، ص ۶۵-۷۰)، استکبار (۳) (همان: ج ۴۳، ص ۴۹۹-۵۰۰، ۴۲۴-۴۲۵؛ ج ۴۵، ص ۶۱۴-۶۱۵)، حاکمیت (۲) (همان: ج ۲۶، ص ۵۹۵-۵۹۶؛ ج ۱۱، ص ۶۲۰)، نبوت، رسالت و امامت (۲) (همان: ج ۳۰، ص ۱۹۵؛ ج ۱۳، ص ۵۷۸-۵۷۹؛ ج ۱۴، ص ۶۷۱-۶۷۲)، عهد و پیمان (۲) (همان: ج ۶، ص ۱۱۴-۱۱۵؛ ج ۳۳، ص ۱۱۹-۱۲۰، ۲۱۵؛ ج ۳۲، ص ۶۲۹)، امت (۲) (همان: ج ۴۴، ص ۳۶۱؛ ج ۱۵، ص ۳۳۹-۳۴۱)؛ تبعیض (۱) (همان: ج ۴۶، ص ۵۵۶)، جمهوری اسلامی (۱) (همان: ج ۳۶، ص ۲۸۰-۲۸۲)، انقلاب (۱) (همان: ج ۳۲، ص ۳۱۸)، رابطه دین و حکومت (۱) (همان: ج ۳۲، ص ۳۰۵)، اقوام و ملل (۱) (همان: ج ۳۱، ص ۵۳۷)، اقلیت (۱) (همان: ج ۱۴، ص ۵۰۸)، مساوات (۱) (همان: ج ۶، ص ۵۳۳)، مهاجرت (۱) (همان: ج ۶، ص ۲۴۹-۲۵۰)، قانونگذاری (۱) (همان: ج ۱۸، ص ۲۷۲-۲۷۴)، جامعه (۱) (همان: ج ۱۸، ص ۵۱۷-۵۱۹)، مدینه فاضله (۱) (همان: ج ۱۵، ص ۲۷۰-۲۷۱)، تقوای سیاسی (۱) (همان: ج ۳۳، ص ۲۸۲)، تقوای اجتماعی و سیاسی (همان: ج ۹، ص ۲۰۱-۲۰۲)، تقوای نظامی و سیاسی (۲)

(همان: ج ۹، ص ۶۵۰؛ ج ۱۵، ص ۴۸۴؛ ج ۳۴، ص ۱۵۵؛ ج ۱۱، ص ۹۳)، تبعیض (۱) (همان: ج ۴۶، ص ۵۵۶)، صلح (۱) (همان: ج ۲۳، ص ۱۷۸).

۸. مسائل سیاسی مطرح شده در تفاسیر مهم معاصر سنی

در این بخش مسائل سیاسی مطرح شده در دو تفسیر المنار و فی ظلال به عنوان دو تفسیر جامع تربیتی با گرایش اجتماعی، در جامعه آماری مورد مطالعه، بررسی، شناسایی و سامان‌دهی شده است. به غیر از دو تفسیر مذکور، تفسیر المراغی، ال‌اساس فی التفسیر و الواضح نیز از جمله تفاسیر اجتماعی اهل سنت هستند، ولی با توجه به گرایش‌های تفسیری دو تفسیر نخست، بیشترین مباحث اجتماعی و سیاسی، در تفسیر المنار و فی ظلال، طرح شده است. به همین دلیل این دو تفسیر، جامعه آماری پژوهش در بخش تفاسیر اهل سنت را تشکیل می‌دهند.

۸-۱. تفسیر المنار

تفسیر المنار یکی از مهم‌ترین تفاسیر عصر حاضر در میان اهل سنت است که با روش عقلی/اجتهادی و نقلی نوشته شده و دارای گرایش اجتماعی و تربیتی است. هدف مفسر در این تفسیر این است که از طریق تفسیر آیات قرآن، به اصلاح اجتماعی، اعتقادی و سیاسی در جامعه بپردازد. المنار تفسیری است جامع، ولی ناتمام که در ۱۲ جلد با آیه ۵۳ سوره یوسف پایان می‌یابد. از اول قرآن تا آیه ۱۲۶ سوره نساء به انشای شیخ محمد عبده (متوفای ۱۳۲۳) و املائی سید رشید رضا (متوفای ۱۳۵۴) است و بعد از آن، رشید رضا به پیروی از سبک شیخ محمد عبده، آن را تا سوره یوسف ادامه داد (معرفت، ۱۳۸۰: ج ۲، ص ۴۸۳-۸۴).

۸-۱-۱. مسائل سیاسی مطرح شده

تفسیر المنار از جمله تفاسیر مهم اهل سنت است که دارای گرایش اجتماعی می‌باشد و تعدادی از مسائل سیاسی نیز از منظر قرآن مورد بررسی قرار گرفته است. با مطالعه و بررسی این تفسیر، ۱۲۵ مسئله سیاسی شامل: ۲۵ مسئله اصلی و ۱۰۰ مسئله فرعی و مباحث مرتبط با مسائل اصلی در این تفسیر مورد شناسایی قرار گرفت. از نظر تعداد و فراوانی، به ترتیب بیشترین مباحث و مسائل فرعی مربوط به مسائل سیاسی اصلی ذیل می‌باشد:

حاکم، اولی الامر، امام، پیشوا، رهبر (۱۹) (رشید رضا، ۱۹۷۳م: ج ۵، ص ۱۸۰-۱۸۱، ۱۸۷، ۱۹۵، ۱۹۸-۱۹۹؛ ج ۱۱، ص ۲۶۴؛ ج ۱۲، ص ۱۸۳؛ ج ۳، ص ۲۶۲؛ ج ۲، ص ۳۹۵-۳۹۸، ۲۲۹، ۲۱۵؛ ج ۴، ص ۳۹؛ ج ۵، ص ۱۸۴؛ ج ۶، ص ۳۶۷؛ ج ۷، ص ۴۴۰؛ ج ۸، ص ۱۰۳؛ ج ۱۰، ص ۹۵، ۵۱۲)، حکومت (۱۰) (همان: ج ۱۱، ص ۲۶۴؛ ج ۲، ص ۴۴۱، ۳۴۰؛ ج ۵، ص ۱۸۷، ۱۸۹، ۱۶۸؛ ج ۴، ص ۲۰۰؛ ج ۱۰، ص ۵۱۲)، جنگ و جهاد (۱۰)، (همان: ج ۱۰، ص ۳۰۶؛ ج ۳، ص ۳۹؛ ج ۱۰، ص ۳۰۷-۳۰۸، ص ۵۱، ۱۴۱، ۳۱۰؛ ج ۱۱، ص ۲۷۹؛ همان، ۱۹۷۳م/ب: ج ۲، ص ۱۰۲، ۲۱۶؛ ج ۱۱، ص ۲۵۳-۲۵۴؛ ج ۵، ص ۲۶۱؛ ج ۶، ص ۴۴۰، ۲۷۰؛ ج ۱۰، ص ۱۳۹-۱۴۴؛ ج ۱۱، ص ۱۲۳-۱۲۸، ۲۷۷-۲۸۲)، امر به معروف و نهی از منکر (۷) (رشید رضا، ۱۴۲۰ق: ج ۴، ص ۲۳-۳۰؛ همان، ۱۹۷۳م/ب: ج ۱۲، ص ۲۳۰-۲۳۱؛ همان، ۱۳۴۲ق: ج ۹، ص ۲۲۷؛ ج ۴، ص ۳۱-۳۹)، شوری (۶) (همان، ۱۴۲۰ق: ج ۴، ص ۱۶۲-۱۶۳؛ همان، ۱۹۷۳م: ج ۱۱، ص ۲۴۶؛ ج ۵، ص ۱۸۸؛ ج ۷، ص ۱۴۰؛ همان، ۱۴۲۰ق: ج ۲، ص ۲۶۹-۲۷۰؛ ج ۸، ص ۱۰۳)، عهد و پیمان (۵) (همان، ۱۹۷۳م: ج ۲، ص ۹۶؛ ج ۹، ص ۳۳-۳۵؛ ج ۳، ص ۳۴۰؛ ج ۲، ص ۹۶؛ ج ۱۱، ص ۲۷، ۲۸۱)، امامت (۴) (همان، ۱۴۲۰ق: ج ۱، ص ۲۷۰، ۹۹، ۳۷۰-۳۷۱)، عدالت (۴) (همان، ۱۹۷۳م: ج ۵، ص ۱۷۱-۱۷۲، ۱۷۹؛ ج ۶، ص ۳۹۴؛ همان، ۱۳۴۲ق: ج ۹، ص ۵۷۲؛ ج ۶، ص ۱۷۲؛ ج ۱۱، ص ۲۶۹-۲۷۰، ۲۷۴)، سیاست (۱) (همان، ۱۹۷۳م: ج ۴، ص ۴۲)، مُلک و سلطنت (۳) (همان، ۱۴۲۰ق: ج ۳، ص ۲۲۴؛ ج ۲، ص ۳۸۷، ۳۸۴-۳۸۶، ۳۹۷-۳۹۸)، قانونگذاری (۳) (همان: ج ۳، ص ۲۶۹-۲۷۰؛ ج ۱۱، ص ۲۷۰، ۴۱۰، ۲۶۵؛ ج ۲، ص ۲۶۹-۲۷۰)، استبداد (۳) (همان، ۱۹۷۳م: ج ۴، ص ۶۰؛ ج ۶، ص ۳۳۷؛ ج ۲، ص ۲۵۰)، صلح (۳) (همان، ۱۴۲۰ق: ج ۲، ص ۲۰۷؛ همان، ۱۹۷۳م: ج ۱۱، ص ۲۸۰؛ ج ۱۰، ص ۱۴۰، ۵۱، ۶۳، ۶۹۹)، خلافت (۲) (همان: ج ۱، ص ۲۱۵-۲۱۷؛ ج ۲، ص ۲۶۱)، ولایت (۲) (همان، ۱۴۲۰ق: ج ۳، ص ۳۷-۳۸، ۲۲۹-۲۳۱)، امت و ملت (۲) (همان، ۱۳۴۲ق: ج ۲، ص ۴-۵، ۳۹۶)، قدرت (۲) (همان، ۱۹۷۳م: ج ۱۱، ص ۲۶۵؛ ج ۴، ص ۳۷)، طاغوت (۲) (همان: ج ۱۰، ص ۲۶۰؛ ج ۶، ص ۴۴۹، ۲۲۳)، دارالاسلام (۲) (همان، ۱۳۴۲ق: ج ۱۰، ص ۳۱۳، ۳۱۶-۳۱۷)، دارالحرب (۲) (همان: ج ۶، ص ۴۰۸-۴۰۹)، روابط خارجی (۲) (همان، ۱۹۷۳م: ج ۱۰، ص ۱۰۹)، انسان (۱) (همان، ۱۴۲۰ق: ج ۱، ص ۲۱۶)، آزادی و استقلال (۱) (همان، ۱۹۷۳م: ج ۱۰، ص ۹۰)، قانون اساسی (۱) (همان، ۱۴۲۰ق: ج ۲، ص ۱۸۹-۱۹۰)، دین و سیاست (۲) (همان، ۱۹۷۳م: ج ۱۱، ص ۲۶۴؛ ج ۲، ص ۳۰۲).

۸-۲. تفسیر فی ظلال القرآن

تفسیر فی ظلال القرآن، اثر سید قطب یکی از اندیشمندان مطرح اسلامی در دوران معاصر است که به زبان عربی نگارش یافته و در هشت جلد در مصر منتشر شده است. این تفسیر دارای رویکرد سیاسی، اجتماعی، حرکتی و تربیتی می‌باشد و دارای مباحث بکر، بدیع و جدید است. این تفسیر با عنوان «ترجمه تفسیر فی ظلال القرآن» به وسیله مصطفی خرم دل به طور کامل و در شش جلد چاپ و منتشر شده و در پژوهش حاضر از این ترجمه، بهره گرفته شده است.

۸-۲-۱. مسائل سیاسی مطرح شده

برای شناسایی مسائل سیاسی، از فهرست موضوعی این تفسیر و همچنین مطالعه عناوین و مطالبی مرتبط با مسائل سیاسی آن، بهره گرفته شده است. همچنین از نرم‌افزار فی ظلال برای جستجوی مسائل سیاسی استفاده گردید. ۱۳۷ مسئله اصلی و فرعی شامل: ۲۶ مسئله اصلی سیاسی و ۱۰۱ مسئله فرعی سیاسی مرتبط با آن‌ها، مورد شناسایی قرار گرفت. از نظر فراوانی بیشترین مسائل فرعی مرتبط با مسائل سیاسی اصلی، به ترتیب عبارتند از:

جهاد (۱۵) (سید قطب، ۱۳۸۹: ج ۱، ص ۳۳۹، ۸۵۴، ۲۸۴، ۴۴۶-۴۵۰؛ ج ۳، ص ۵۳۰، ۱۸۴، ۳۰۴، ۲۰۹، ۲۰۲-۲۰۳، ۱۸۴-۱۸۵، ۶۶۴، ۶۶۵-۶۶۶، ۵۶۷-۵۶۶، ۵۰۲؛ ج ۲، ص ۱۴۳؛ ج ۴، ص ۶۷۴)، حاکمیت (۱۰) (همان: ج ۳، ص ۱۰۲۷؛ ج ۲، ص ۹۱۰، ۴۵۲، ۴۴۷، ۴۵۹، ۴۵۷، ۱۰۲۱-۱۰۲۰، ۴۳۱-۴۳۰)، قانونگذاری (۸) (همان: ج ۲، ص ۹۸، ۹۸۱، ۱۷، ۴۳۳-۴۳۴؛ ج ۶، ص ۲۵۳؛ ج ۱، ص ۹۲۶-۹۲۷؛ ج ۳، ص ۷۷۷؛ ج ۵، ص ۶۵۹، ۶۵۵؛ ج ۶، ص ۲۵۴)، رهبر، حاکم، سرپرست، اولی الامر (۷) (همان: ج ۵، ص ۷۸۴-۷۸۵، ۶۷۰-۶۷۱؛ ج ۲، ص ۱۱۲۴، ۵۶؛ ج ۱، ص ۱۷۴، ۱۰۴؛ ج ۶، ص ۲۹۰)، شوری (۵) (همان: ج ۵، ص ۶۷۱؛ ج ۱، ص ۷۵۲-۷۵۳)، حزب (۵) (همان: ج ۶، ص ۲۴۰؛ ج ۲، ص ۵۹۳، ۴۸۵؛ ج ۳، ص ۲۰۷-۲۰۹)، انسان (۴) (همان: ج ۱، ص ۳۱۵، ۹۲-۹۳، ۴۸۱؛ ج ۲، ص ۱۰۴۷)، جامعه (۴) (همان: ج ۱، ص ۳۱۵، ۹۲-۹۳، ۴۸۱؛ ج ۲، ص ۱۰۴۷)، طاغوت (۴) (همان: ج ۲، ص ۱۱۰۰؛ ج ۳، ص ۱۶؛ ج ۴، ص ۹۳۸)، ولایت (۳) (همان: ج ۲، ص ۶۹۷، ۶۹۹؛ ج ۱، ص ۸۵۲)، مُلک و حکومت (۳) (همان: ج ۲، ص ۶۸۸، ۶۹۶؛ ج ۶، ص ۱۸۴، ۹۲۴)، صلح (۳) (همان: ج ۱، ص ۳۱۴؛ ج ۲، ص ۱۸۵-۱۸۶)، الوهیت (۳) (همان: ج ۱، ص ۲۳۰، ۵۶۴؛ ج ۲، ص ۶۵۹، ۴۳۵؛ ج ۳، ص ۳۷۴)، عهد و پیمان (۳) (همان: ج ۴، ص ۳۶۱، ۳۰۲-۳۰۳؛ ج ۱،

ص ۲۴۵-۲۴۶)، دارالاسلام (۳) (همان: ج ۲، ص ۴۰۶-۴۰۷، ۱۴۶؛ ج ۳، ص ۱۹۴)، اسیر (۳) (همان: ج ۵، ص ۸۵۱؛ ج ۳، ص ۳۴۵)، امت و ملت (۳) (همان: ج ۲، ص ۳۳۶-۳۳۷؛ ج ۱، ص ۶۶۸، ۱۹۹)، روابط خارجی (۳) (همان: ج ۲، ص ۱۸۵، ۳۶۷)، نظام سیاسی (۲) (همان: ج ۳، ص ۱۸۴؛ ج ۴، ص ۱۹)، عدالت (۲) (همان: ج ۱، ص ۵۶۸؛ ج ۲، ص ۱۱۵)، امنیت (۲) (همان: ص ۴۱۴-۴۱۶)، امر به معروف و نهی از منکر (۲) (همان: ج ۲، ص ۵۹۴، ۵۲۹-۵۳۱؛ ج ۳، ص ۶۳۶)، انقلاب (۲) (همان: ج ۳، ص ۲۰۹)، خلافت (۱) (همان: ج ۱، ص ۸۶)، دارالحرب (۱) (همان: ج ۲، ص ۴۰۷؛ ج ۱، ص ۸۵۳)، سیاست خارجی (۱) (همان: ج ۳، ص ۳۴۳-۳۴۵).

پس از شناسایی مسائل سیاسی طرح شده در جامعه آماری، با استفاده از نقشه‌های ساختاری و مفهومی الگوی مدیریت دانش، این مسائل مورد پردازش قرار گرفت و با حذف مسائل تکراری و تجمیع آن‌ها بر محور مؤلفه اصلی و مفهوم مشترک، نظام مسائل سیاسی تفاسیر ترتیبی جامع با گرایش سیاسی و اجتماعی در قالب جدول شماره ۳، ساماندهی شده است.

جدول ۳- جدول نظام مسائل مطالعات سیاسی قرآن کریم (تفاسیر جامع ترتیبی)

مسائل حوزه سیاست:	۱۶. طاغوت (۱۱)	مسائل حوزه مشارکت مردمی:	۴۸. جهان دو قطبی (۱)
۱. سیاست (۱)	۱۷. دین و حکومت (۴)	۳۲. شوری و مشورت (۲۲)	مسائل حوزه اندیشه:
۲. دین و سیاست (۴)	مسائل حوزه قدرت:	۳۳. بیعت (۸)	۴۹. مدینه فاضله (۱)
۳. تقوای سیاسی (۱)	۱۸. قدرت و سلطه (۷)	مسائل حوزه نظامی:	مسائل متفرقه:
۴. تقوای نظامی سیاسی (۲)	مسائل حوزه قانون:	۳۴. امنیت (۵)	۵۰. انسان (۹)
۵. تقوای اجتماعی سیاسی (۱)	۱۹. قانون و قانونگذاری (۱۹)	۳۵. ارتش (۴)	۵۱. حزب (۱۲)
مسائل حوزه حق حاکمیت	۲۰. قانون اساسی (۱)	۳۶. جنگ و جهاد (۶۷)	۵۲. انقلاب (۵)
۶. الوهیت (۳)	مسائل حوزه ملت:	۳۷. صلح (۱۲)	۵۳. عدالت (۲۶)
۷. حاکمیت (۱۴)	۲۱. امت و ملت (۷)	۳۸. اسیر (۳)	۵۴. مساوات (۱)
مسائل حوزه حکمران:	۲۲. جامعه (۵)	۳۹. مهاجرت (۴)	۵۵. حکم و داوری (۱)
۸. امام، ولی، خلیفه، رهبر، پادشاه، حاکم و زمامدار (۷۱)	۲۳. اقوام و ملل (۱)	۴۰. مسابقه تسلیحاتی (۱)	۵۶. امر به معروف و نهی از منکر (۲۶)
مسائل حوزه دولت:	۲۴. تبعیض (۶)	مسائل حوزه قلمرو:	۵۷. حقوق بشر (۳)
۹. نظام سیاسی (۶)	۲۵. اکثریت (۷)	۴۱. دارالاسلام (۵)	جمع بندی:
۱۰. حکومت (۶۶)	۲۶. اقلیت (۱)	۴۲. دارالحرب (۳)	تعداد گروه: ۱۴
۱۱. مُلک و سلطنت (۲۵)	۲۷. اطاعت (۲)	۴۳. مرز (۱)	مسائل اصلی: ۵۷
۱۲. امامت (۱۲)	مسائل حوزه استقلال:	مسائل حوزه بین الملل:	مسائل فرعی: ۶۱۱
۱۳. ولایت (۲۷)	۲۸. استقلال و آزادی (۱۸)	۴۴. سیاست خارجی (۱)	
۱۴. خلافت (۳۰)	۲۹. استعمار (۳)	۴۵. عهد و پیمان (۱۷)	
۱۵. جمهوری اسلامی (۱)	۳۰. استکبار (۳)	۴۶. روابط بین الملل (۷)	
	۳۱. استبداد (۳)	۴۷. روابط خارجی (۷)	

۹. تحلیل مسائل سیاسی شناسایی شده در جامعه آماری

با بررسی مسائل سیاسی شناسایی شده در جامعه آماری، در یک تحلیل کوتاه، نکات ذیل بدست می‌آید:

(۱) برخی از مسائل سیاسی شناسایی شده در جامعه آماری با یکدیگر مشترک هستند و برخی نیز اختصاصی می‌باشند. در مجموع مسائل سیاسی مشترک، بیش از مسائل اختصاصی هر یک از آثار می‌باشند.

(۲) از نظر فراوانی مسائل سیاسی طرح شده، به ترتیب، در «تفسیر تسنیم»، دیدگاه قرآن پیرامون ۳۷ مسئله اصلی و ۱۹۷ مسئله فرعی، در «تفسیر المیزان»، ۱۹ مسئله اصلی و ۸۰ مسئله فرعی، در «تفسیر نمونه»، ۲۹ مسئله اصلی و ۱۲۸ مسئله فرعی، در «تفسیر المنار»، ۲۵ مسئله اصلی و ۱۰۰ مسئله فرعی، و در «تفسیر فی ظلال»، ۲۶ مسئله سیاسی اصلی و ۱۰۱ مسئله سیاسی فرعی سیاسی، از منظر قرآن استخراج گردید.

(۳) با مقایسه کل مسائل شناسایی شده در تفاسیر، از نظر آماری بیشترین مسائل سیاسی اصلی و فرعی مطرح شده به ترتیب در تفسیر تسنیم (۲۳۴ مسئله سیاسی)، در تفسیر نمونه (۱۵۷ مسئله سیاسی)، در تفسیر فی ظلال (۱۳۷ مسئله سیاسی)، در تفسیر المنار (۱۲۵ مسئله سیاسی) و در تفسیر المیزان (۹۹ مسئله سیاسی) مطرح شده است.

(۴) فراوانی میزان مباحث و مسائل مطرح شده درباره هر یک از مسائل سیاسی شناسایی شده، در جدول شماره ۴ قابل مشاهده است:

جدول ۴- آمار مسائل سیاسی اصلی طرح شده در جامعه آماری (تفاسیر ترتیبی جامع) از بیشترین مسائل فرعی به کمترین		
ولی، اولی الامر، امام، رهبر، حاکم، کارگزار و پادشاه (۷۱)، جنگ و جهاد، (۶۷) حکومت (۶۶)، خلیفه و خلافت (۳۰)، ولایت (۲۷)، عدالت (۲۶)، امر به معروف و نهی از منکر (۲۶)، ملک و سلطنت (۲۵)، شورا و مشورت (۲۲)، قانون و قانونگذاری (۱۹)، استقلال و آزادی (۱۸)، عهد و پیمان (۱۷)، حاکمیت (۱۴)، صلح (۱۲)، حزب (۱۲)، امامت (۱۲)، طاغوت (حکومت غیرالهی) (۱۱)، انسان (۹)، بیعت (۸)، اکثریت (۷)، سلطه و قدرت (۷)، امت و ملت (۷)، روابط بین الملل (۷)، روابط خارجی (۷)، نظام سیاسی اسلام (۶)، تبعیض (۶)، جامعه (۵)، امنیت (۵)، انقلاب (۵)، دارالاسلام (۵)، دین و سیاست (۴)، ارتش (مسائل سیاسی نظامی) (۴)، مهاجرت (۴)، الوهیت (۳)، استبداد (۳)، اسیر (۳)، استعمار (۳)، استکبار (۳)، حقوق بشر (۳)، دارالحراب (۳)، اطاعت (۲)، تقوای نظامی و سیاسی (۲)، جمهوری اسلامی (۱)، دین و حکومت (۱)، اقوام و ملت (۱)، اقلیت (۱)، سیاست (۱)، مساوات (۱)، مدینه فاضله (۱)، تقوای سیاسی (۱)، تقوای اجتماعی و سیاسی (۱)، حکم و داوری (۱)، سیاست خارجی (۱)، مرز (۱)، جهان دو قطبی (۱)، مسابقه تسلیحاتی (۱)، قانون اساسی (۱).		
آمار مسائل اصلی و فرعی:	مجموع مسائل اصلی: ۵۷	کل عنوان و مسائل فرعی ۶۱۱
فراوانی عناوین و مسائل فرعی هر یک از مسائل اصلی:	۱۵ مسئله اصلی دارای تنها یک عنوان و مسئله فرعی، ۲۵ مسئله اصلی بین ۲ تا ۹ عنوان و مسئله فرعی، ۱۴ مسئله اصلی بین ۱۰ تا ۳۰ عنوان و مسئله فرعی و ۳ مسئله اصلی بین ۶۶ تا ۷۱ عنوان و مسئله فرعی.	

۵) با مقایسه مسائل سیاسی شناسایی شده در تفاسیر ترتیبی جامع، با مسائل مطرح در علوم سیاسی، مسائل اصلی شناسایی شده در قلمرو تحقیق حدود ۲۱٪ کل مسائل مطرح در علوم سیاسی را تشکیل می‌دهند که حدود یک چهارم آن را شامل می‌شود. بنابراین، دیدگاه قرآن درباره حدود ۷۹٪ مسائل دانش سیاسی در این تفاسیر تبیین نشده است. همچنین اکثریت مسائل فرعی دانش سیاسی (۲۷۱ مسئله) در این آثار مورد بحث قرار نگرفته‌اند.

۶) از طرف دیگر، اکثریت مباحث صورت گرفته یعنی حدود ۳۵٪ کل مباحث درباره ۳ مسئله حاکم (۷۱)، جنگ و جهاد (۶۷) و حکومت (۶۶) است (۲۰۴ عنوان و مطلب). در حالی که تنها یک عنوان و مبحث درباره ۱۵ مسئله اصلی دیگر، در این آثار شناسایی گردید.

آمارهای بدست آمده نشان داد که اولاً اکثریت مسائل دانش سیاسی در جامعه آماری پژوهش (تفاسیر) طرح نشده است و ثانیاً بیشتر مباحث صورت گرفته نیز درباره تعداد محدود و معدودی از مسائل سیاسی می‌باشند. بر این اساس، تفسیر سیاسی در ابتدای راه قرار دارد و نیاز به پژوهش‌های بیشتری در این زمینه است.

۱۰. نتیجه‌گیری

مجموع مباحث مطرح شده در این پژوهش نشان داد که تفاسیر جامع ترتیبی موجود، پاسخگوی نیاز حوزه قرآن و سیاست نیست. چرا که دیدگاه قرآن درباره اکثریت مسائل علوم سیاسی استخراج نشده است. با توجه به تأکید دنیای غرب و سکولارهای مسلمان بر جدایی دین از سیاست و حکومت و خالی بودن قرآن از آموزه‌های سیاسی، لازم است که توجه جدی به حوزه قرآن و سیاست صورت گیرد. از طرف دیگر، با توجه به آمارهای بدست آمده در این پژوهش درباره میزان فراوانی مسائل سیاسی طرح شده در تفاسیر، ضروری است که از پژوهش‌ها و تفسیرهای تکراری، پیرامون مسائل معدود و محدود مانند جنگ، جهاد، حکومت، ولایت، عدالت و غیره خودداری شده و دیدگاه قرآن درباره آن دسته از مسائل سیاسی که تاکنون از منظر قرآن مورد بحث قرار نگرفته است (۷۹٪)، استخراج و تشریح گردد. آنچه که در پایان به آن تأکید می‌گردد، این نکته اساسی است که جای تفسیر جامع سیاسی در حوزه قرآن و سیاست خالی بوده و لازم است که این خلاء جدی، توسط مفسرین آشنا با علوم سیاسی و پژوهشگران این عرصه، پر شود.

در مجموع ۱۰۵ مسئله اصلی سیاسی شناسایی گردید که در قالب ۱۰۱۹ عنوان یا مسئله فرعی، دیدگاه قرآن درباره آن‌ها تبیین شده است. با مقایسه مسائل سیاسی شناسایی شده، با مسائل مطرح در علوم سیاسی، این نتیجه حاصل شد که ۸۴ مسئله اصلی و ۱۲۱ مسئله فرعی مطرح در علوم سیاسی، در این آثار از منظر قرآن، مورد بحث قرار گرفته و ۱۷۹ مسئله اصلی و ۱۵۰ مسئله فرعی آن به عنوان مسائل طرح نشده در مطالعات سیاسی قرآن شناسایی گردید. از نظر آماری نیز میزان مسائل سیاسی اصلی طرح شده حدود ۳۲٪ و مسائل اصلی طرح نشده نیز حدود ۶۸٪ را تشکیل می‌دهند.

منابع

- آقابخشی، علی؛ افشاری‌راد، مینو (۱۳۸۳). *فرهنگ علوم سیاسی*. تهران: چاپار.
- اخوان، پیمان؛ باقری، روح‌الله (۱۳۸۹). *مدیریت دانش از ایده تا عمل*. تهران: آتی‌نگر.
- افرازه، عباس (۱۳۸۴). *مدیریت دانش (مفاهیم، مدل‌ها، اندازه‌گیری و پیاده‌سازی)*. تهران: دانشگاه امریکبیر.
- الهی‌راد، صفدر (۱۳۹۰). *بازخوانی معناشناختی کلام سیاسی و نسبت آن با فلسفه سیاسی و فقه سیاسی*. معرفت کلامی، ۲(۶).
- بابایی، احمدعلی؛ محمدی، رضا (۱۳۶۸). *فهرست موضوعی تفسیر نمونه*. قم: مدرسه امام امیرالمؤمنین (ع).
- بشیریه، حسین (۱۳۶۹). *مسائل اساسی فلسفه سیاسی*. نشریه دانشکده حقوق و علوم سیاسی، ۲۵: ص ۱۹۱-۲۲۴.
- بشیریه، حسین (۱۳۷۶). *جامعه‌شناسی سیاسی و موریس دورژه*. ترجمه ابوالفضل قاضی. تهران: سمت.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۲). *آموزش دانش سیاسی*. تهران: مؤسسه نگاه معاصر.
- بهروزی لک، غلام رضا (۱۳۸۲). *چیستی کلام سیاسی*. قیسات، ۸(۲۸): ص ۷۹-۱۰۴.
- پازارگاد، بهاء‌الدین (۱۳۸۲). *تاریخ فلسفه سیاسی*. تهران: انتشارات زوار، ج ۱.
- پایک، جان (۱۳۹۱). *فرهنگ اصطلاحات فلسفه سیاسی*. سید محمدعلی تقوی و محمدجواد رنجکش. تهران: نشر مرکز.
- جکسون، رابرت؛ سورنسون، گئورگ (۱۳۹۶). *درآمدی بر روابط بین‌الملل*. ترجمه مهدی ذاکریان، احمد تقی‌زاده و حسن سعیدکلاهی. تهران: نشر میزان.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۶). *تسنیم؛ تفسیر قرآن کریم*. قم: نشر اسراء، ج ۱-۴۶.
- جیکوبز، لزی (۱۳۸۶). *درآمدی بر فلسفه سیاسی نوین*. ترجمه مرتضی جیریایی. تهران: نشر نی.
- حقیقت، صادق (۱۳۸۳). *مسئله‌شناسی مطالعات سیاسی اسلامی*. قم: بوستان کتاب.
- خسرپناه، عبدالحسین (۱۳۸۸). *کلام جدید با رویکرد اسلامی*. قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، معاونت پژوهشی دانشگاه معارف اسلامی.
- دوز، روبرت؛ مارتین لپست، سیمور (۱۳۷۳). *جامعه‌شناسی سیاسی*. ترجمه محمدحسین فرجاد. تهران: انتشارات وتوس.
- دهخدا، علی اکبر (بی‌تا). *لغتنامه دهخدا*. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ج ۴۴.
- رادینگ، آلن (۱۳۸۳). *مدیریت دانش: موفقیت در اقتصاد جهانی مبتنی بر اطلاعات*. ترجمه محمدحسین لطیفی. تهران: سمت.
- راش، مایکل (۱۳۷۷). *جامعه و سیاست؛ مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی*. ترجمه منوچهر صبوری. تهران: سمت.
- رسولی ثانی‌آبادی، الهام (۱۳۹۳). *در آمدی بر مهم‌ترین مفاهیم و اصطلاحات روابط بین‌الملل*. تهران: انتشارات تیتسا.

- رشید رضا، محمد (۱۳۴۲ق). تفسیر القرآن الحکیم المشهور بتفسیر المنار. بیروت: دارالمعرفه.
- رشید رضا، محمد (۱۴۲۰ق). تفسیر القرآن الحکیم المشهور بتفسیر المنار. بیروت: دارالکتب العلمیه، ج ۱-۱۲.
- رشید رضا، محمد (۱۹۷۳م/الف). تفسیر القرآن الحکیم الشهیر بتفسیر المنار. بیروت: دارالفکر، ج ۱-۱۲.
- سرفصل‌های رشته فقه سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد. قابل دسترس در:
https://vpap.um.ac.ir/images/84/barneme_rizi_darsi/siasi.pdf
- سويفت، آدم (۱۳۸۵). فلسفه سیاسی. ترجمه پویان موحد. تهران: انتشارات ققنوس.
- سی، جرالده؛ کالوم، مک (۱۳۸۳). فلسفه سیاسی. ترجمه بهروز جندقی. قم: کتاب طه.
- سید باقری، سید کاظم (۱۳۹۵). اولویت‌های پژوهشی فقه سیاسی. قم: معاونت پژوهش حوزه‌های علمیه.
- سید باقری، سید کاظم (۱۳۹۵). فقه سیاسی شیعه: سازوکارهای تحول در دوران معاصر. تهران: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه.
- سید قطب (۱۳۸۹). ترجمه تفسیر فی ظلال القرآن. ترجمه مصطفی خرم دل. تهران: نشر احسان، ج ۱-۶.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۶۳). ترجمه تفسیر المیزان. ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی، وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان. ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، ج ۱-۲۰.
- طرقی، مجید (۱۳۸۴). درسنامه روش تحقیق. قم: مرکز نشر هاجر.
- عالم، عبدالرحمن (۱۳۷۳). بنیادهای علم سیاست. تهران: نشر نی.
- عالم، عبدالرحمن (۱۳۸۶). تاریخ فلسفه سیاسی غرب (عصر جدید و سده نوزدهم). تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت خارجه.
- عمید زنجانی، عباسعلی (۱۳۷۳). فقه سیاسی. تهران: انتشارات امیرکبیر، ج ۲.
- فهداوی، خالد (۲۰۰۸م). الفقه السياسي الاسلامی. سوریه: دمشق، دار الاوائل لنشر و التوزيع و الخدمات الطباعة.
- قرضاوی، یوسف (۱۳۹۰). فقه سیاسی. ترجمه عبدالعزیز سلیمی. تهران: نشر احسان.
- مارتین، گریفیتس؛ اوکلانگ، تری (۱۳۸۸). مفاهیم کلیدی روابط بین الملل. ترجمه محمد امجد. تهران: نشر میزان.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱). آموزش فلسفه. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی، ج ۱.
- معرفت، محمدهادی (۱۳۸۰). تفسیر و مفسرون. قم: مؤسسه فرهنگی تمهید، ج ۲.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الاسلامیه، ج ۱-۲۷.
- میراحمدی، منصور و همکاران (۱۳۸۹). درس گفتارهایی در فقه سیاسی. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- ورعی (طباطبایی حسینی)، سید جواد (۱۳۹۶). درسنامه فقه سیاسی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی.
- همپتن، جین (۱۳۸۰). فلسفه سیاسی. ترجمه خشایار دیهیمی. تهران: انتشارات طرح نو.

- هوشی السادات، سید محمد (۱۳۸۴). *ساده‌سازی علوم سیاسی*. تهران: نشر میزان.
- هیوود، اندرو (۱۳۸۷ الف). *کلیدواژه‌ها در سیاست و حقوق عمومی*. ترجمه اردشیر امیرارجمند و سید باسم موالی‌زاده. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- هیوود، اندرو (۱۳۸۷ ب). *مفاهیم کلیدی در علم سیاست*. ترجمه حسن سعیدکلاهی و عباس کاردان. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- یوسفیان، حسن (۱۳۸۹). *کلام جدید*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.